

Jean Henry Dunant

Solferinói emlék

A magentai véres győzelem megnyitotta Milánó kapuit a francia hadsereg előtt. Az olaszok lelkesedése nem ismert határt, Páviában, Lodiban, Cremonában megjelentek a felszabadítók. Boldogan fogadták őket. Az osztrákok feladták az addai, ogliói, La Chiese-i vonalakat, miután előzőleg - hogy régebbi vereségükért bosszút álljanak - nagy erőket vontak össze a Mincio partján. A haderők élén maga az elszánt és bátor fiatal osztrák császár állt.

Június 17-én Viktor Emánuel király megérkezett Bresciába, ahol a tízéves elnyomatásból szabaduló lakosság nagy éljenzéssel fogadta. Károly Albert fiában hős megmentőjüket látták.

Másnap III. Napóleon császár vonult be diadalmasan ugyanebbe a városba. A nép boldogságtól megittasulva fogadta, örültek, hogy kimutathatják hálájukat annak az uralkodónak, aki segítséget nyújtott szabadságuk és függetlenségük visszaszerzéséhez.

Június 21-én Franciaország császára és Szardínia királya együtt hagyta el Bresciát. Csapataik már előző nap kivonultak a városból. Június 22-én elfoglalták Lonatót, Castenedolót és Montechiarót, 23-án este a császár, a seregek főparancsnoka, pontos utasításokat adott arra, hogy Viktor Emánuel királynak Desenzanónál táborozó hadserege, vagyis a szövetséges hadsereg balszárnya, 24-én reggel induljon Pozzolengóba. Baraguey d'Hilliers tábornagnak a parancs értelmében Solferinóba kellett indulnia, herceg Magenta tábornagnak Cavrianába, Niel tábornoknak Guidizzolóba és Canrobert tábornagnak Medolába, végül a gárdának Castiglionéba. Az egyesült erőkben 150 ezer ember és mintegy 400-tüzérségi löveg tömörült.

Az osztrák császárnak Lombardiában kilenc hadtest állt rendelkezésére, összesen 250 ezer fővel, mert inváziós hadserege megnövekedett a veronai és mantuai garnizonokkal. Báró Hess tábornok tanácsai alapján a császári csapatok Milánó és Brescia után folyamatosan visszahúzódtak, hogy az Adige és a Mincio között tömörítsék mindazokat az erőket, amelyek akkor Ausztria rendelkezésére állottak Itáliában. Azonban a harc vonalba induló erők csak hét hadtestből álltak, vagyis 170 ezer főből, akiket körülbelül 500 tüzérségi löveg támogatott.

Az osztrák főhadiszállást áthelyezték Veronából Villafrancába, majd Valeggióba és a csapatok parancsot kaptak, hogy a Minciótól vonuljanak át Peschierába, Salionzéba, Valeggióba, Ferribe, Goltóba és Mantuába. A hadsereg zöme Pozzolengo és Guidizzolo között táborozott, hogy - a legtapasztaltabb altábornagyok ösztönzésére - a Mincio és a Chiese folyó közt támadják meg az egyesített francia és szárd sereget.

Az osztrák haderő két hadseregből állt a császár vezérlete alatt. Az első hadsereg élén gróf Wimpffen tábornok állt. Három hadtest tartozott ide. Edmond Schwarzenberg hercege, Schaffgotsche grófja és Veigl bárója, valamint Zedtwitz gróf lovashadosztálya. Ez volt a balszárny, amely Volta Guidizzolo, Madeola és Castel-Goffredo körül táborozott. A második hadsereget gróf Schlick lovassági tábornok vezette, altábornagyai voltak: Clam-Gallas gróf, Stadion gróf, Zobel báró és Benedek Lajos, valamint a lovashadosztályt vezető Mensdorff gróf. Ez volt a jobbszárny, amely Cavrianát, Solferinót, Pozzolengót és San Martinót tartotta megszállva.

Így tehát el volt foglalva minden magaslat Pozzolengo, Solferino, Cavriana és Guidizzolo térségében, amikor 24-én reggel az osztrákok felállították híres tüzérségüket a környező dombokra és így kialakították egy hatalmas támadóvonal középpontját. Ez tette lehetővé, hogy bal- és jobbszárnyuk a megerősített magaslatok védelme alatt egyesüljön. Az osztrákok ezeket a dombokat bevehetetleneknek tartották.

A két ellenséges hadsereg így egymással szembe menetelt, de nem számítottak arra, hogy egyhamar megütköznek. Az osztrákok azt remélték, hogy a szövetséges hadseregnek még csak egy része kelt át a Chiesén, nem ismerték III. Napóleon terveit és értesüléseik pontatlanok voltak.

A szövetségesek sem számoltak azzal, hogy ilyen hirtelen szembekerülnek az osztrák császár seregeivel, mert sem a felderítők, megfigyelők, előőrsek, sem a június 23-án felbocsátott léggömbök parancsnokai nem jelezték újabb offenzíva vagy támadás lehetőségét.

Így aztán, bár mindkét fél készült a közeli, nagy összecsapásra, a június 24-én, pénteken bekövetkezett harc az osztrák és a francia-szárd csapatokat mégis egyaránt váratlanul érte, mert nem ismerték egymás hadmozdulatait.

Mindenki hallott vagy olvasott valamit a solferinói csatáról. Senki sem felejthette el ezt a megrázó eseményt, annál is kevésbé, mert ennek a napnak a következményei ma is érezhetőek Európa több államában.

Nekem csak egyszerű utazóként adatott meg, különleges körülmények összejátszása útján, hogy kívülálló szemlélője lehettem azoknak a megrázó eseményeknek, amelyeket most le akarok írni. Csak saját benyomásaimat mondom el, ne keressenek tehát írásomban sem különleges részleteket, sem új stratégiai tájékoztatást, - ezeket mások írják meg.

Ezen az emlékezetes június 24-én több mint 300 ezer ember állt egy ötmérföldes arcvonalon, és a harc több mint 15 órán át folyt.

Az osztrák hadsereg 23-án egész éjjel menetelt és ezután 24-én hajnalban állnia kellett a szövetségesek heves támadását, a fojtó, nehéz hőséget, étlen-szomjan, mert a csapatok nagy része dupla adag pálinkán kívül nem kapott semmit. A francia hadsereg már jóval napkelte előtt megindult; ők is csak egy kávét kaptak reggel. A harcosok és a szerencsétlen sebesültek egyaránt halálosan kimerültek voltak a szörnyű csata végére.

Hajnali három tájban a Baraguey d'Hilliers és Mac-Mahon tábornokok által vezetett hadtestek megindultak Solferino és Cavriana irányába, de alig hagyták el az oszlopok élei Castiglionét, máris szemben találták magukat az osztrák előőrsökkel, akik védték a területet.

Mindkét hadseregben riadót fújnak, mindkét oldalon zengenek a kürtök, peregnek a dobok.

Napoleon Montechiaróban töltötte az éjszakát és most sietve indul Castiglionéba.

Hat órákor már javában szólnak a fegyverek.

Az osztrákok tökéletes rendben nyomulnak előre, az utat a tüzérség tisztította meg előttük; fehérzubbonyos, tömött soraik fölött ott lengenek az osztrák császári sassal ékesített fekete-sárga lobogók.

A másik seregben a francia gárda nyújt lenyűgöző képet. Ragyogó tiszta az idő, Itália fénylő napja megcsillan a dragonyosok, dzsidások és vértések fegyverein.

Ferenc József már a hadműveletek kezdetekor elhagyta főhadiszállását és egész vezérkarával együtt Voltába ment. Kíséretében voltak a Habsburg-Lotharingiai-ház főhercegei, a toszkánai nagyherceg és a modenai herceg.

Az első összecsapás olyan terepen történt, amely teljesen ismeretlen volt a szövetségesek előtt. A francia hadseregnek először utat kellett törnie a szederfák és szőlőültetvények útvesztőjében; kiszáradt árkok, hosszú, alacsony, de széles falak állták útjukat. A lovaknak ezeken a falakon és árkokon át kellett ugraniuk.

Az osztrákok az emelkedőkön és dombokon álltak, tüzérségük azonnal munkába fogott és gránáttal, bombával, ágyúgolyóval árasztotta el a franciákat. Az ágyúlövedékek és kartácsok füstje összekeveredett a felvert földdel és porral. Ezzel a halált hozó ágyútűzzel fordulnak szembe a franciák, mint vihar vihar ellen, hogy rohammal bevegék az állásokat.

A minden irányban kibontakozó harc a rekkenő déli melegben mind elke-seredettebbé válik.

Zárt oszlopok csaptak össze, pusztító árvíz hevességével, amelyik mindent tönkretesz, ami az útjába kerül. A francia ezredek csatárláncban vetik magukat a növekvő számú és mind fenyegetőbb osztrák seregre, amely keményen, páncélfalként állja a támadást. Egész hadosztályok földre teszik szereléküket, hogy könnyebben vethessék magukat feltűzött szuronnal az ellenségre. Ha egy zászlóaljat visszavertek, máris ott van a helyében a másik. Minden dombon, minden magaslaton, minden sziklacsúcson elkeseredett harc folyik, az emelkedőket és a mélyedéseket beborítják a holttestek. Az osztrákok és a szövetségeseik lába alatt halottak fekszenek, vérző hullák fölött gyilkolják egymást, puskatussal verik be a szembenállók koponyáját, karddal vagy bajonettel hasítják fel egymás gyomrát. Nincs már rend, ez már mészárlás, dühödés és vértől ittas fenevadak csatája. Még a sebesültek is védekeznek utolsó leheletükig, akinek nincs fegyverre az megmarkolja és a fogával tépi fel az ellenség torkát.

Mindenütt ugyanez a kép, amelyik még ijesztőbbé válik, amikor vágatva felbukkan egy lovasszázad. A lovak patái átgázolnak a halottakon és a haldoklón. Az egyik szerencsétlen sebesültnek az állkapcsát, a másikat, akit még meg lehetett volna menteni, a fejét, a harmadiknak a mellkasát tiporják szét. A lovak nyerítése összeolvad a káromkodásokkal, szitkozódásokkal és a fájdalom és kétségbeesés kiáltásaival.

Amott a tüzérség halad, mögötte jön a lovasság. Utat törnek maguknak a holtak és a sebesültek halmai között, agyvelőket fordítanak ki, végtagokat törnek, a talajt vérrel locsolják, a térséget beborítják az emberi roncsok.

A franciák megmásszák a dombokat, a meredek lejtőket és sziklás csúcsokat, dühödés energiájuk szembeszegül az osztrákok puskatüzével, a szétcsapódó lövedékekkel. Alig foglaltak el egy magaslatot, alig ért fel a csúcsra egy elit csapat holtfáradtan, verejtékben úszva, máris rávetik magukat az osztrákokra, görgetéggé üzik őket tovább és tovább, egészen az árkok és szakadékok mélyéig.

Az osztrákok állásai kitűnőek, bevették magukat Medola, Solferino és Cavriana házaiba és templomaiba. De a vérontást semmi se tudja megállítani, szüneteltetni vagy csökkenteni, tömegesen és egyenként gyilkolják egymást. Minden talpalatnyi földet bajonettekkel szereznek meg, lépésenként haladnak előre, a falvakat házról házra, tanyáról tanyára hódítják meg, mindet egyenként meg kell ostromolni, az ajtók, az ablakok, az udvarok mind az iszonyú vérontás színtereivé váltak.

A franciák kartács-sorozatai iszonyúan összezavarták az osztrákok rendjét, halottakkal borítják a hegyoldalakat és halált visznek a hadsereg távolabbi tartalékai közé is. De az osztrákok így is csak lépésről lépésre adják fel a terepet, hogy aztán ismét támadásba menjenek át. Soraik mindig újra rendeződnek, hogy új bevetésre indulhassanak.

Lent a síkságon a szél felkavarja az utak porát, a sűrű porfelhők besötétítik az eget és elvakítják a harcolókat.

Ha néha úgy tűnik, mintha valahol lankadna a harc, hamarosan látható, hogy újult erővel kezdődik újra. A friss osztrák tartalékerők feltöltik a hiányos hadsorokat, amelyeket a dühödt és szívós támadások széjjelziláltak. Hol az egyik táborból, hol a másiktól hallatszik dobpergés és támadásra hívó kürtszó.

A francia gárda büszke és bátor. A voltizsőrök (könnyű fegyverzetű gyalogosok) vadászok és a sorkatonaság versengenek a vitézségben. A zuávok rohannak a feltűzött bajonettel, nagyokat ugranak, és vadul kiáltoznak. A francia lovasság ráront az osztrák lovasságra, ulánusok és huszárok szúrják-vágják egymást; még a lovakat is felkorbácsolja az ütközet hevessége, dühödten támadnak és vadul harapják egymást, miközben gazdáik karddal küzdenek. A szenvedélyek úgy elszabadultak, hogy ha elfogy a muníció vagy eltörik a puska, kövekkel támadnak egymásra, vagy birokra kelnek. A horvátok mindenkit megfojtanak aki eléjük kerül; a haldokló ellenséget puskatussal végzik ki, és hasonlóképpen járnak el az algíri lövészek, vezetőik nem tudják féken tartani a kegyetlenkedőket, akik leöldösik a szerencsétlen haldoklókat, az osztrák tiszteket és közkatonákat, hogy aztán vad kiáltásokkal ismét belevegyék magukat a harcba. A legerősebb állásokat elfoglalják, elvesztik, újra elfoglalják, hogy aztán újra elveszítsék, és még egyszer meghódítsák. Ezrével hullanak az emberek, csonkán, golyóktól átluggatva, lövedékektől szétszaggatva.

A néző, aki a Castiglione melletti magaslatokról figyeli az eseményeket, ha nem is tudja áttekinteni az egész csatát, annyit megért, hogy az osztrákok a szövetséges csapatok központjába próbálnak behatolni, hogy megvédjék Solferinót, mert helyzeténél fogva ez a csata legfontosabb pontja. Megfigyelheti azt is, hogy a francia császár hogyan igyekszik egyesíteni hadseregének különböző hadtesteit, hogy azok kölcsönösen segíthessék és támogathassák egymást.

Napóleon császár látja, hogy az osztrák sereg vezetése nem elég erős és egységes, ezért elrendeli, hogy Baraguey d'Hilliers és Mac-Mahon hadtestei, valamint a Regnaud de Saint-Jean d'Angely tábornok által vezetett császári gárda egy időben támadja meg a solferinói és San Cassianó-i védőművet, behatolva így az ellenfél hadseregének középpontjába. Ez a középső sereg Stadion, Clam-Gallas és Zobel hadtesteiből állt, akik csak egymás után, egyenként próbálkoztak oly fontos pozícióik megvédelmezésével.

San Martinóban a rettenthetetlenül bátor Benedek tábornagy az osztrák második hadseregnek csupán kis töredékével feltartóztatja az egész szárd hadsereget, amelyik pedig az embereit felvillanyozó király vezényletével hősiiesen támad.

A szövetséges csapatok jobbszárnya két hadtestből állt, Niel tábornok és Canrobert tábornagy parancsnoksága alatt. Ez a szárny állja törhetetlen erővel az első osztrák hadsereg támadásait. A hadsereg parancsnoka Wimpffen gróf, azonban a három hadtest parancsnokai Schwarzenberg, Schaffgotsche és Veigl képtelenek együttműködni.

A francia császár utasítása az volt, hogy várakozó álláspontot kell elfoglalni - és ennek igen nyilvánvaló oka volt - Canrobert tábornagy ennek megfelelően nem vetette be mindjárt reggel az összes rendelkezésére álló erőt, bár haderejének zöme, a Renault és Trochu hadosztályok és Partouneaux tábornok lovassága igen aktívan részt vett a hadműveletben.

Canrobert tábornagyot befolyásolta az, hogy Eduard Liechtenstein herceg hadseregének támadására számított - ez a hadsereg nem tartozott a két osztrák hadsereg egyikéhez sem, és Napóleon igen tartott tőlük. Ugyanakkor azonban a Liechtenstein hadtestet teljesen megbénította a félelem Napóleon herceg hadtestének közeledésétől (Autemarre hadosztálya ugyanis útban volt Piacenza felől).

Forey és Ladmirault tábornokok bátor csapatai estek át először a tűzpróbán az emlékezetes napon. Leírhatatlan harcok után hatalmukba kerítették azokat a hegyeket és dombokat, amelyeknek sora a bájos Ciprus dombocskában végződik, Solferino tornyával és temetőjével - és amely örökös hírt szerzett magának az itt lefolyt véres ütközetrel. Ciprus hegyét végre rohammal bevették, és D'Auvergne ezredes a hegytetőn meglobogtatta kardhegyre tűzött zsebkendőjét a győzelem jeleként.

De ezeket a győzelmeket drágán vásárolták meg a szövetségesek. Ladmirault tábornoknak egy golyó eltörte a vállcsontját: a hős sebesült alig engedte, hogy egy tanyai kápolnában berendezett kötözőhelyen ellássák a sebeit, a súlyos sérüléssel azonnal gyalog visszaindul a csatába, hogy lelkesítse katonáit, míg egy második lövés nem éri bal lábát. Forey tábornok, aki rendíthetetlen nyugalommal állt minden nehézséget, a combján sérült meg, uniformisának fehér köpenyét golyók szaggatták, hadsegédei rendre elhullottak mellőle (egyikük, Kervenoel százados, alig 25 éves volt, egy felrobbanó lövedék széttepte a koponyáját). A Ciprus hegy lábánál Dieu tábornokot csapatai vezénylese közben, lovon érte a gyilkos golyó, és Douay tábornok is megsérült, nem messze attól a helytől, ahol fivére, Douay ezredes hősi halált halt. Auger dandártábornoknak jobb karját törte egy golyó; itt, a harctéren léptették elő hadosztály-tábornokká, és itt esett el.

A francia tisztek mindenütt az élen haladtak, és kivont kardjukkal intve vezették katonáikat, akik a hős példán felbuzdulva követték őket. Ezeket a tiszteket csapataik élén megtizedelték a harcok, mert kitüntetések és vállrojtjuk kitűnő célpontul szolgált a tiroli vadászoknak. Az afrikai első vadászezred alezredese, Laurans des Ondes elesett, alhadnagya, a 22 éves De Salignac Fénelon,

behatolt egy osztrák szuronynégyszögbe és életével fizetett ragyogó hőstettéért. Maleville ezredes a Casa Nova tanyán, az ellenség iszonyú puskatüzében, látva, hogy kisebbségben vannak és a lőszerük fogytán, megragadta az ezredzászlót és elkiáltotta magát: „Aki szereti a zászlaját, az követ engem!”. A katonák feltűzött bajonettel indultak a nyomába. Egy golyó eltörte az ezredes lábát, de a kegyetlen fájdalom ellenére tovább vezényelte embereit, egy katonája támogatta, hogy fenn tudjon maradni a lován. Közel ehhez a helyhez Hébert zászlóaljparancsnok elesett, mert a legnagyobb veszélynek tette ki magát, hogy megakadályozza egy sasos hadijelvény elvesztését. Már a földön feküdt és tiportak rajta, de haldokolva még odakiáltott a katonáinak: „Bátorság, fiaim!” A solferinói Toronydombon Monégli hadnagy, a gárda gyalogos vadásza, egymaga hat löveget zsákmányol, köztük négyet a legénységgel együtt, és foglyul ejti a parancsnokot, egy osztrák ezredest, aki átnyújtja neki a kardját. Guiseul hadnagy, ezredének zászlóvivője, zászlóaljával hirtelen tízszeres túlerővel találja magát szembe, lövés éri, földre zuhan, mellére szorítva a rábízott értékes kincset. Egy őrmester elragadja a zászlót, hogy megmentse az ellenségtől, de a fejét leszakítja egy lövedék. Egy százados következik, kézbe veszi a zászlórudat, de vére máris pirosra festi a kettétört és elrongyolódott zászlót. Sorra mindenki elesik, aki a zászlót magához veszi, altisztek és katonák egymás után halnak meg, de élve vagy halva, testükkel védik. Végül is a dicső zászlóroncsot Abatucci ezredes seregének egy számvevő őrmestere mentette meg. La Rochefoucauld Liancourt őrnagy, a rettenthetetlen afrikai vadász, magyar szuronynégyszöget ostromolt meg, de lovát leterítették a golyók, őt magát is két lövés érte. A magyarok foglyul ejtették, és helyreállították a négyszöget.*

* Amikor az osztrák császár értesült róla, hogy egy La Rochefoucauld fogságba esett és megsebesült, kiadta a parancsot, hogy a legjobb ápolásban részesítsék és mindennel lássák el.

Guidizzolónál Windisch-Graetz Károly herceg osztrák ezredes a biztos halált hívja ki, amikor ezrede élén megpróbálja visszafoglalni a Casa Nova-i hadállást. Halálosan megsebesülve tovább vezényel, katonái támogatják, karjukon viszik, mozdulatlanul állnak vele a golyózápokban, hogy így a testükkel óvják. Tudják, hogy meg fognak halni, de nem akarják elhagyni ezredesüket, akit tisztelnek és szeretnek, és akit hamarosan elér a vég.

Gróf Crenneville és gróf Pálffy altábornagyok is hősi harcban sebesültek meg, és ugyanígy harcolva érte golyó a Veigl báró hadosztályába tartozó Blomberg tábornagyot és Baltint, vezérőrnagyát. Sturmfeder báró, Pidoll báró és Mumb ezredes hősi halált halt. Steiger és Fischer hadnagyok is elestek nem messze attól a helytől, ahol a náluk szerencsésebb fiatal D'Isembourg herceget még úgy vitték el a csatamezőről, hogy volt benne élet.

Baraguey d'Hilliers tábornagy és kíséretében Leboeuf, Bazaine, De Négrier, Douay, D'Alton, Forgeot tábornokok, Cambriels és Micheler ezredesek bevonultak Solferino faluba, amelyet Stadion gróf, Pálffy és Sternberg altábornagyok védtek. Bils, Puchner, Gaál, Koller és Festetics dandárjai sokáig visszavertek minden támadást, bárhogy jeleskedtek Camou tábornok vadászai és voltizsőrjei, továbbá Brincourt és De Taxis ezredesek (mindkettő megsebesült), vagy Hémard alezredes, akinek a mellét két golyó fúrta át.

Desvaux tábornok megszokott vitézségével és csodálatraméltó hidegvérével kitart lovassága élén a magyar gyalogság iszonyú támadásával szemben. Lovasszázadának ellenállhatatlan rohamával támogatja Trochu tábornok heves offenzíváját Veigl, Schwarzenberg és Schaffgotsche hadteste ellen Guidizzolónál és Rebeccónál, ott, ahol a Mensdorff lovassága elleni harcokban Morris és Partouneaux tábornokok úgy kitüntették magukat.

Mac-Mahon tábornagy, La Motterouge tábornokkal, Decaen tábornokkal és a Gárdalovassággal sikeresen elérte a San Cassiano és a Cavriana dombokat. Hála annak az erős védelemnek, amelyet Niel tábornok nyújtott amikor De Failly, Vinoy és De Luzy tábornokokkal együtt hőiesen tartotta a medolai síkot Wimpffen gróf három nagy hadosztályával szemben. Mac-Mahon így meg tudta kerülni azt a magaslatot amely az állások kapuja volt, és meg tudta közelíteni a dombok párhuzamos vonulatait, hogy végül felállíthassa csapatait Clam-Gallas és Zobel tábornagyok seregeivel szemben. A lovagias Hesse herceg az osztrák hadsereg egyik büszkesége, aki méltó arra, hogy megmérkőzzék a híres magentai győztessel, és aki úgy kitüntette magát San Cassianónál, bátran védi a megkettőzött támadással szemben a Fontana hegy három ormát. Sévelinges tábornok az osztrákok golyózápóra közepette felvontattatja ide vontcsövű lövegeit. A Gárda gránátosai befogják magukat az ágyúk elé, mert a lovak visszacsúsznak a meredek emelkedőn és miután ilyen különös módon feljuttatták a lövegeket a dombokra, a gránátosok láncot alkotnak úgy adogatják kézzől kézre a muníciós ládákat, hogy a tüzerek bombazáporral áraszthassák el az ellenséget.

La Motterouge tábornok végül is meghódítja Cavrianát a fiatal osztrák tisztek elszánt ellenállása, újabb és újabb viszonttámadásai ellenére. Maneque tábornok voltizsőrjei, a gránátosok segítségével újra megtöltik kimerült tölténytáraikat, de hamarosan megint kifogynak a munícióból és akkor feltűzött bajonettel rohamozzák meg a Solferino és Cavriana közti dombokat. Erős csapatokkal állnak szemben, mégis Mellinet tábornok segítségével sikerül megszerezniük ezeket az állásokat. Rebecco a szövetségesek kezére kerül, majd az osztrákok visszaszerzik, ismét elvesztik, újra elfoglalják, míg végül Renault tábornok végleg el nem foglalja.

A Fontana-hegyi támadásnál az algíri lövészek megtizedelődnek, ezredeik Laure és Herment elesnek, számos tisztjük hősi halált hal, de ez csak felszítja harci kedvüket. Meg akarják bosszulni halottaikat és igazi afrikai dühvel, muzulmán fanatizmussal vetik magukat az ellenségre, vérszomjas tigrisként lekaszabolva mindenkit. A horvátok földre vetik magukat és elrejtőznek az árkokban úgy várják a közeledő ellenséget, aztán hirtelen felpattanva megölik őket. San Martinóban Pallavicini százados, egy olasz bersaglieri tiszt megsebesül, katonái felemelik és elviszik egy kápolnába, ahol elsősegélyben részesül, de az akkor éppen visszavonulóban levő osztrákok újra támadásba kezdenek és visszaérnek a kápolnába. A bersaglierik túl kevesen vannak ahhoz, hogy védekezzenek, elhagyják parancsnokukat, mire a horvátok köveket ragadnak és szétlocsantják a százados fejét, agyveleje lefröcsköli zubbonyukat.

Ilyen heves és szüntelen újra kezdődő harc bizony szitkozódásra, átkozódásra készíti a férfiakat, bármilyen nemzetiséghez tartozzanak is, hiszen húszévesen nem egy közülük gyilkossá kellett váljon.

Laine abbé, III. Napóleon lelkesze, a lehangosabb csatazajban amikor a föld rengett a lecsapódó vas, ólom és kén özönétől és amikor a minden irányból érkező, halált hozó lövedékek egyre szaporították a mártírok számát, sorra járta a kötözőhelyeket, hogy a haldoklóknak vigasztalást nyújtson. Mennessier őrnagy, akinek egy ezredes és egy százados fivére halt hősi halált Magentánál, maga is elesik Solferinónál. Egy hadnagynak ágyúgolyó töri el a bal karját, patakzik a vére és leül egy fa alá. Egy magyar tiszt észreveszi, hogy egyik katonája végezni akar a sebesülten. Megállítja, odamegy a fiatal franciához, résztvevően kezét fog vele és kiadja a parancsot, hogy vigyék biztonságosabb helyre. A markotányosnők, mintha maguk is katonák volnának, előrejönnek az ellenség tüzeiben, hogy segítsenek a szerencsétlen sebesülteken, akik vízért könyörögnek: megitatják őket és megpróbálják ellátni a sebüket.*

*Talán ezeket a markotányosnőket égették el a mexikóiak 1862. június 9-én, tíz katonával együtt, élve, láncokkal hozzákötötték őket egy puskaporos hordóhoz. Bűnük az volt, hogy élelmiszert és muníciót szállítottak a Vera Cruz-i francia táborba. Tejeriától körülbelül egy mérföldnyire kerítették be őket a gerillák.

Itt a közelben küzd a halállal, elpusztult lova súlya alatt egy huszártiszt, legyöngülve a vérvesztéstől. Mellette elszabadult ló húzza a kengyelnél fogva lovasa vérző holttestét, messzebb a gazdáiknál "emberségesebb" lovak óvatosan lépdelnek, hogy el ne tiporják azokat, akiket gazdáik levágtak ebben a dühödt és szenvedélyes küzdelemben. Az Idegenlégió egy tisztjét leteríti egy golyó; Algériából magával hozott kutyája, a zászlóalj kedvence, néhány lépéssel odébb ugyancsak megsebesül, de maradék erejével visszavánszorog gazdájához, hogy a holttestén pusztuljon el. Egy másik ezrednek is volt kedves állata egy kecske, amelyik most velük együtt sértetlenül halad át a solferinói ágyútűzön.

Hány olyan bátor katona van, akit nem állít meg az első sebesülés, tovább menetel amíg újra el nem találják, amíg földre zuhanva ki nem esik a harcból! Az is előfordul, hogy egész zászlóaljoknak mozdulatlanul kell várniuk a parancsot a támadásra, néma szemlélőként a gyilkos golyózáporban, míg forrnak a türelmetlenségtől és pusztulnak tehetetlenül.

A szárdok reggeltől estig ismétlődő ütközetekben és rohamokban védik és támadják San Martino, Roccolo, Madonna della Scoperta dombjait. Ötször-hatszor elfoglalják és elvesztik a területet, amíg végre Pozzolengo urai lesznek annak ellenére, hogy csak hadosztályonként és nem egyszerre cselekedtek. Tábornokaik: Mollard, La Marmora, Della Rocca, Durando, Fanti, Cialdini, Cucchiari, De Sonnaz és minden rendű és rangú tiszt támogatja a királyt. Perrier, Cerale és Arnoldi tábornokok a király szeme láttára sebesültek meg.

A francia hadseregről szólva nem hagyhatjuk említés nélkül a tábornagyok és hadosztálytábornokok mellett a bátor dandártábornokokat, a kitűnő ezredekeseket, a sok vitéz századost és őrnagyot, akik mind hozzájárultak a győzelemhez, a nagy nap dicső befejezéséhez. Bizony nem kis dicsőség felvenni a harcot és győzni olyan katonák felett mint Hesseni Sándor herceg, Stadion, Benedek Lajos vagy Karl von WindischGraetz!*

*Ami Forey tábornokot illeti, idézzünk itt Edmond Favre ezredes szép könyvéből *L'Armée prussienne et les manoeuvres de Cologne en 1861* (A porosz hadsereg és a kölni hadgyakorlat 1861-ben): „A király vacsorára hívott mindnyájunkat aznap este a Benrathkastélyba, Düsseldorf mellett. Mielőtt leültünk volna, a király kézenfogta a két tábornokot. Foreyt és Paumgartent: - Most, hogy Önök barátok - szólta nevetve - üljenek egymás mellé és beszélgessenek. - Ugyanis Forey volt a montebellói győztes, és Paumgarten a legyőzött ellenfél. Itt aztán teljes kényelemben beszélhették meg a nap minden eseményét. Az osztrák tábornok engedékeny mosolya jelezte, hogy a bosszú és harag ideje elmúlt. Ami a francia tábornokot illeti, neki, mint tudjuk nem volt oka haragra. Ilyen a háború, ilyenek a katonák. Ez a két tábornok, aki ezen az őszön ilyen egyetértésben ül az asztalnál, jövőre talán megint egymás ellen acsarkodik, hogy aztán talán két év múlva ismét egy asztalnál vacsorázzék.”

„Olyan volt ez, mintha a szél sodort volna előre” - mondta nekem igen szemléltetően egy egyszerű közkatona, hogy megvilágítsa milyen lendület és lelkesedés vitte őt és társait a harcba. „A puskapor büze, az ágyúdörgés, a pergő dobok és a zengő kürtök, ez mind feltüzeli, lelkesíti az embert!” Ebben a csatában valóban úgy tűnt mintha mindenki a saját hírnevéért harcolt volna, mintha a becsülete forgott volna kockán, mintha a győzelem csak rajta múlt volna. A francia hadsereg rettenthetetlen altisztjeiben van valami olyan tűz és vitézség, ami megszüntet előttük minden akadályt, amikor katonáiktól követve úgy rohannak a legveszedelmesebb pontokra, mintha valami ünnepségre sietnének.

Ferenc József csapatai visszavonultak. Wimpffen gróf hadserege kapta meg elsőként a parancsot a vezértől a visszavonulás megkezdésére még mielőtt Canrobert tábornagy minden erőt bevetett volna. Schlick gróf hadseregét nem támogatták kellőképpen Clam-Gallas és Zobel altábornagyok - az egy Hesseni Sándor herceg hadosztálya kivételével - így fel kellett adnia minden hadállását, hiába alakították az osztrákok erődítménnyé ezeket.

Elborul az ég, hirtelen sötét felhők borítják be, vad szél támad, letört fágákat sodor magával. Hideg eső, valóságos szélvihar, zivatar zúdul az éhségtől és fáradtságtól kimerült katonákra. Forgószél vágja a szemükbe a szemetet, elvakítva őket, most már az elemekkel kell harcolniuk. Az osztrákok meghallják a viharban parancsnokaik hangját és körjük gyűlnek. Öt órára mindkét fél megszüntette az ellenségeskedést, mert rákényszerítette erre a vihar, a jégeső, a vilámok, a dörgések és a csatamezőt beborító sötétség.

A Habsburg-ház feje az egész hadművelet alatt bámulatos nyugalomról és hidegvérről tett tanúságot. Cavriana elestekor Schlick gróffal és Nassau hadsegéddel egy szomszédos magaslaton áll Madonna della Pievében, egy ciprusokkal körülvett templom mellett. Amikor az osztrák arcvonal közepe megingott és a balszárnynak már semmi reménye nem volt rá, hogy a szövetségeseket visszaverje, elhatározták az általános visszavonulást. Ebben az ünnepélyes pillanatban a császár rászánja magát, hogy vezérkarának egy részével együtt visszavonuljon Volta irányába, míg a főhercegek és a toszkánai örökös nagyherceg Valeggióba megy. Az osztrák seregben mindenfelé pánik üti fel a fejét, nem egy ezrednél a visszavonulás fejvesztett meneküléssé válik. Tisztjeik, akik oroszánokként harcoltak, most hiába próbálják visszatartani a katonákat, nem tudják megállítani őket sem a szitkokkal, sem a fenyegetésekkel, sem kardlappal. A félelem elhatalmasodott a katonákon akik az imént olyan bátran harcoltak, most eltűrik, hogy üssék és szidalmazzák őket, csak elmenekülhessenek.

Az osztrák császár kétségbeesése határtalan. Ő, aki hősként viselkedett, aki nyugodtan nézte, hogy golyók és tűzzápor csapkod körülötte, most nem tudja visszatartani a könnyeit. Fájdalmában a menekülők elé veti magát, hogy gyávaságukat szemükre vesse, majd mikor nyugalma visszatér a heves kitörések után, némán nézi a tragikus eseményeket, és nagy könnyek peregnek az arcán. Csak hadsegédei unszolására hajlandó végre elhagyni Voltát és elindulni Valeggióba.

Az osztrák tiszték kétségbeesett haragjukban halni vágnak, de nem adják olcsón az életüket. Van aki maga végez magával, mert nem kívánja túlélni a tragikus vereséget. A legtöbben a maguk és az ellenség véréből borítva csatlakoznak ezredeikhez. Adózzunk tisztelettel hősiességüknek.

Napóleon császár a nap folyamán mindig ott mutatkozott, ahol a jelenlétére a legnagyobb szükség volt. Kíséretében volt Vaillant tábornagy, a hadsereg vezérőrnagya, Rouguet gróf, Montebello gróf, Fleury tábornok, De la Moskova herceg, Reille és Robert ezredesek, teljes katonai kabinetje és százfőnyi testőrsége. Szünet nélkül vezényelte a csatát, megjelent azokon a pontokon, ahol a legnehezebb akadályokat kellett leküzdeni, nem törődött a veszéllyel. A Fenileggyen sebésze, Larrey báró alól kilőtték a lovát, és a testőrök közül is sokan elesetek. A császár Cavriában abban a házban szállt meg, ahol öelötte az osztrák császár tartózkodott még ugyanazon a napon, és innen küldött egy táviratot a császárnőnek a győzelem hírével.

A francia hadsereg a napközben elfoglalt állásokon táborozott, a gárda Solferino és Cavriana között, a két első hadtest a Solferino melletti magaslatokon, a harmadik hadtest Rebecóban, a negyedik Voltában.

Guidizzolót este tízig megszállva tartották az osztrákok. Balszárnyuk visszavonulását Veigl tábornagy fedezte, a jobbszárnyét Benedek tábornagy. Benedek késő éjszakáig tartotta Pozzolengót, így védte Stadion és Clam-Gallas visszavonulását. A Koller és Gaál dandár és a Reischach ezred a hesseni herceg vezénylete alatt igen becsületesen viselkedett; a Brandenstein és Wussin dandár Volta felé indult, hogy megkönnyítse a tüzérségnek az átkelést a Minciön, Borghettón és Valeggióán át.

A kóborló osztrák katonákat összegyűjtötték és Valeggióba küldték. Az úton szanaszét hevernek a különböző hadtestek csomagjai és a hidászok és tüzérek holmijai, tulajdonosaik hanyatt-homlok igyekeznek utolérni a Valeggióba tartókat. A trén felszerelését úgy tudták megmenteni, hogy gyors ütemben hajóhidakat raktak. Villafrancába megérkeztek az első sebesültszállítmányok először a könnyű sérültek, majd a súlyosabbak és nem volt megállás ezen a szomorú éjszakán. Az orvosok kötötték a sebeket, enni adtak a katonáknak és vonaton továbbküldték őket Veronába, ahol a zsúfoltság kezdett elviselhetetlen lenni. De hiába igyekezett a visszavonuló hadsereg a rekvirált kocsikon és taligákon minden sebesültet magával vinni, mégis hányan de hányan maradtak ott a tulajdon vérüktől nedves földön!

Estefelé, amikor az alkonyat kezdte beborítani a véres csatamezőt, itt is ott is elindultak a francia tisztok és közkatonák, hogy megkeressék egy-egy bajtársukat, földijüket, egy barátjukat. Ha ismerősre bukkantak mellétérdeltek, igyekeztek magához téríteni, megnyugtanni, letörölték a vérét, zsebkendőjükkel bekötötték a sebet vagy a törött végtagot, de vizet bizony már nem tudtak teremteni a szegény szenvedőknek. Hány néma könny hullott ezen a siralmas estén!

A hadműveletek ideje alatt mozgó kötözőhelyeket állítottak fel a tanyákon, a házakban és a templomokban, a környező kolostorokban, vagy akár valahol egy fa árnyékában. Itt először a reggel megsebesült tiszteket kötözték be, aztán az altiszteket és a katonákat. Mindegyik francia sebész fáradhatatlannak bizonyult, sokan közülük huszonnégy óra alatt egy percnyi pihenőt se engedélyeztek maguknak. Méry doktor ambulanciáján két orvos annyi végtagot amputált és annyi szörnyű sebet kötözött, hogy végül mindkettő elájult. Egy másik kötözőhelyen egy kollégájuk annyira kimerült, hogy csak úgy tudta folytatni a munkáját, ha két katona megtámasztotta a karját.

A csaták idején magas pontra tűzött piros zászlóval jelzik a sebesültek gyülekezőhelyét, vagy az ütközetben részt vevő ezred kötözőhelyét és csendes kölcsönös megállapodása a szembenálló feleknek, hogy erre nem lőnek. Néha azonban mégis idetéved lövedék és nem kíméli sem a számvivő tiszteket, sem az ápolókat, sem a kenyérrel, borral, hússal megrakott társzekereket, amelyek a betegek éltető húsleveséhez szállítják a hozzávalót. Amelyik sebesült még tud járni az maga megy a kötözőhelyre, a többieket hordágyon szállítják, mert legyöngültek a vérvesztéstől és attól, hogy a segítség olyan sokára érkezett.

Az ilyen hegyes-völgyes vidéken, a több mint húsz kilométeres frontvonalon és ekkora megrázkódtatások közepette sem a katonák, sem a tisztek, sem a tábornokok nem láthatták tisztán minden egyes ütközet kimenetelét. A hadműveletek alatt jó ha azt látták és értették, ami közvetlenül mellettük történt. Az osztrák hadseregben ezt a zavart még súlyosbította az egységes, pontos parancsnoklás hiánya.

Castiglione és Volta közt minden magaslaton fények ezrei égnek. A katonák az osztrákok által otthagytak ládák, meg a golyók vagy a vihar által kidöntött fák segítségével tüzeket raktak, azoknál szárítják vizes ruháikat. El is alusznak kimerültségükben, ültőhelyükben a kavicsos földön. De a legszívósabbak még nem alusznak vizet keresnek, hogy levest vagy kávé tudjanak főzni ezután a pihenés és élelem nélkül töltött nap után.

Mindenütt mennyi baj, kényelmetlenség, kínlás! Egész zászlóaljok maradtak élelem nélkül, vannak századok, amelyeknek harc közben le kellett tenniük csomagjaikat és most itt állnak minden nélkül. Másutt víz nincs és mindenki olyan szomjas, hogy a tisztek és a katonák ráfanyalodnak az iszapos, sáros, vérrel kevert tócsákra. Este 10-11 körül visszaérkeznek a huszárok a táborba megszire mentek vízért és fáért, hogy kávé főzhessenek, de visszafelé annyi sebesültet, haldoklót láttak az út mentén, aki vízért könyörgött, hogy végül is szinte mindnyájan kiürítették kulacsukat. Most azzal vigasztalhatták magukat, hogy legalább jótékonyak voltak. Ha mégis elkészült a kávéjuk mire megitták volna, messziről lövöldözés hallatszott és felhangzott a riadó. A huszárok lóra pattannak és elvágtatnak a lövöldözés irányába - kávéjuk pedig kiömlik a tolongásban.

Hamar rájönnek, hogy nem az ellenség támad újra, hanem a francia előőr-sök őrszemei lődöztek a saját vizet és fát kereső katonáikra, akiket összetévesztettek az osztrákokkal. A lovasok ezután a riadó után fáradtan és bosszúsan elterülnek a földön, hogy végigaludják az éjszakát. Visszafele útban ismét sok vízért könnyörgő sebesültet láttak. Egy tirolit, aki a táboruktól nem messze feküdt sebesülten, szüntelenül könnyörgött vízért - hiába, mert egy csepp vízük sem volt. Másnap reggel holtan találták, a szája habos volt és tele földdel, feldagadt arca zöldes fekete. Úgy tűnik reggelig fetrengett kínjában, földet marcangoló körmei visszahajlottak.

Az éjszaka csöndjében messze hangzanak a nyögések, a félelemmel és szenvedéssel teli elfojtott sóhajok, a segítségért könnyörgő hangok. Senki se képes elmesélni ennek a szörnyű éjszakának az agóniáit.

Június 25-ének reggelen az elképzelhető legszörnyűbb látványt világította meg. A harcmezőt emberek és lovak hullái borítják, az utakon, bokrok tövében, árkokban és a réteken holtak hevernek, a Solferino patak partját holttestek szegik. A vetések legázolva, a búza és kukorica letaposva, a kerítések kiszaggatva, a gyümölcsösök kipusztítva és itt is, ott is vértócsák. A falvak kiürültek, a házakon a muskéták, puskák, ágyúk, gránátok hagytak nyomot, a falak leomlottak vagy nyílások tátongnak rajtuk, a mennyezetek megrepedeztek. A lakók, akik több mint húsz órát töltöttek elbújva a pincéikben világítás és élelem nélkül, most előjönnek. Az arcukon még rajta van a hosszú rettegés nyoma. Solferino körül elsősorban a falusi temetőben, mindenütt puskák hevernek, zsákok, töltegytáskák, csajkák, csákók, sisakok, katonasapkák, rendőrkalapok, övek mindenféle felszerelés és véráztatta egyenruha-maradvány, törött fegyverdarab.

A nap folyamán összegyűjtött sebesültek sápadtan, ájultan, ernyedten fekszenek. A súlyos sebesültek értetlenül merednek maguk elé, nem válaszolnak ha szólnak hozzájuk, csak bizonytalan tekintetüket emelik fel, de ez a látszólagos közöny nem vértézi fel őket a szenvedések ellen. Vannak, akik nyugtalanok, idegesen mozgolódnak, reszketnek. A tátongó sebek már kezdenek gyulladásba jönni és irtózatot okoznak. Van, aki azért könnyörög, hogy adják meg neki a kegyelemdöfést, míg eltorzult arccal, fetrengve agonizál.

Vannak olyan szerencsétlenek, akiket nemcsak egyszerűen golyó vagy felrobbanó lövedék ért, hanem akiken a földön hevertükben átgázolt a lövegek kereke és eltörte karjukat-lábukat. A henger alakú golyók szétverik a csontot minden irányban, így az általuk ütött seb mindig súlyos. A felrobbanó gránátok, a kúp alakú lövedékek is rendkívül fájdalmas sebeket ejtenek és gyakran iszonyú belső zúzódásokat okoznak. A sebeket még irritálja és bonyolultabbá teszi az, hogy csontszilánkok, ruhafoszlányok, föld, ölomdarabkák kerülnek beléjük. Mindez csak növeli a sebesültek szenvedéseit.

Ha valaki végigmegy másnap egy ilyen szörnyű csata színterén, minden lépésnél mondhatatlan zűrzavar közepette végtelen nyomorúságra és szenvedésre bukkan.

Sok ezrednek le kellett tennie a csomagjait harc közben és reggelre minden eltűnt. A lombardiai parasztek és az algériai lövészek mindent elvittek, ami a kezük ügyébe került. Így például a vadászok és a gárda könnyűfegyverzetű gyalogsága, akik Castiglione mellett hagyták a holmijukat, hogy könnyebben intézhessenek támadást Solferinónál amikor a Forey hadosztály segítségére indultak és akik ezután az éjszakát a szüntelen harc és előnyomulás után Cavriana környékén töltötték, most hiába siettek kora reggel a zsákjaikért, mindent kifosztva találtak. Fájdalmas veszteség volt ez a katonáknak, hiszen a csata után a fehérműjük, egyenruhájuk izzadt és mocskos vagy szakadt volt és most nem tudtak váltani. Hiányoztak a kisebb személyi tárgyaik, esetleg egész kis vagyontuk jelentő keserves megtakarításaik, meg azok a dolgok amelyekhez kötődtek és amelyek a családra és a házára emlékeztették őket, apróságok, amiket az édesanyjuktól, a nővérüktől, a menyasszonyuktól kaptak. Sok halottat kifosztottak a tolvajok, de még a sebesülteket se kímélték, a lombardiai parasztek különösen a csizmákra áhítoztak és durván lerángatták a halottak merev lábairól.

Ezekhez a siralmas jelenetekhez szívet tépőek, drámaiak sorakoztak. Itt az idős le Breton tábornok bolyong és keresi vejét, a sebesült Douay tábornokot. A lánya, Douay felesége, néhány mérföldre innen várakozik a legszörnyűbb aggodalmak között. Megtalálták Neucheze alezredes holttestét akkor érte a halálos lövés, amikor odaugrott főnökéhez, Vaubert de Genlis ezredeshez, aki sebesülten lezuhant a lováról. Arrébb maga De Genlis ezredes fekszik sebláztól gyötörve, most nyújtanak neki elsősegélyt, mellette Selve de Saraan hadnagy lovas tüzér, aki alig egy hónapja került ki a Saint-Cyr katonaiskolából és most a jobb karja amputálására készülnek. A Vincennes-i vadászok egy szerencsétlen őrmesterének mindkét lábát átütötte a golyó. Később egy bresciai kórházban találkoztam vele, majd újra viszontláttam a vonaton, Milánó és Torino közt, míg végül Mont-Cenisnél belehalt a sérüléseibe. Guiseul hadnagyot mindenki holtnak hitte, míg egyszerre csak fel nem emelkedett ájulásából azon a helyen ahol a zászló védelmében összeesett. Osztrák dzsidások és vadászok, törökök és zuávok holttestei között fekszik egy muzulmán tiszt, elegáns keleti egyenruhájában Larbii ben Lagdar az algériai lövészek hadnagya. Napbarnította feje egy vakító fehér zubbonyos illír százados feltépett mellkasán nyugszik. Az emberi roncsok felett vérszag terjeng. Maleville ezredes, aki Casa Novánál hősi harcban sebesült meg, haldoklik. Most temetik Pongibaud őrnagyot, az éjszaka folyamán halt meg. Megtalálták a fiatal SaintPaer gróf holttestét is aki alig egy hete kapta meg a zászlóalj-parancsnoki kinevezését.

A gárda könnyűfegyverzetű gyalogságának alhadnagya a bátor Fournier, most húszévesen befejezte katonai pályafutását. 10 éves korában önkéntesként vonult be, 11 évesen káplár, tizenhat évesen alhadnagy volt. Részt vett két afrikai hadjáratban és a krími háborúban, ahol Szevasztopol* ostrománál megsebesült.

* Jean-Francois Fournier alhadnagy Metzben született 1839. február 6-án. 1849. június 4-én beállt az Idegenlégióba és Algériába ment. 1850. április 6-án nevezték ki káplárnak. 1851. április 1-én őrmesternek, 1852. július 11-én szállásosináló őrmesternek. 1854-ben fő-törzsőrmester lett. 1855-ben és 1856-ban adjutánsként vett részt a krími hadjáratban, 1855. november 20-án kapta meg alhadnagyi kinevezését a -42-esekhez, ahonnan ezzel a fokozattal 1856. október 13-án ment át a császári gárda könnyűfegyverzetű gyalogságához, a voltizsörökhöz. 1859. június 24-én kapta a halálos sebet, másnap, 25-én elhunyt.

Az első francia császárság egy ragyogó alakja is itt Solferinónál vesztette életét Junot alezredes, Abrantes hercege, Faily tábornok vezérkari főnöke.

A vízhiány mind súlyosabbá válik az árkok kiszáradtak, a katonák csak rosszízű, egészségtelen italhoz jutnak. A kevés kút mellé fegyveres őröket állítottak, mert a vizet a betegeknek tartalékolják. A Cavriana melletti mocsarak fertőzöttek, mégis két napon át húszezer tüzéségi és lovassági ló issza a vizüket. A sebesült vagy gazdájukat vesztett állatok egész éjszakai kóborlás után csatlakoztak a többi állathoz ahol segítséget reméltek, a legtöbbet le kellett teríteni golyóval.

Egy pompásan felszerszámozott nemes paripa bukkan fel egy francia különítmény közepén. A nyergéről lógó utazótáskában leveleket találnak amelyekből kiderül, hogy a ló a híres Isenburg hercege volt. A halottak közt keresik az osztrák herceget és meg is találják sebesülten, a vérvesztéstől ájultan, de élve. A francia sebészek sietve kezelésbe veszik, ennek köszönheti, hogy később visszatérhet a családjához. A család nem kapott róla hírt, holtnak vélte és már gyászruhát öltött.

Van a halottak közt nem egy, akinek a vonásai nyugodtak, simák ezeket hirtelen érthette a halál. A legtöbbnek azonban eltorzult az arca a haláltusától, végtagjaik kifordultak, testük foltokkal van teli, ujjai a földet vágják, a szemük tágra nyílt, a bajuszuk égnek mered, összeszorított foguk kilátszik a torz nevetésre nyílt ajkak közül.

Három nap három éjjel folyt a temetés* de ekkora területen bizony előfordul, hogy az árokban, barázdákban, bokrok alján vagy a szakadékokban csak sokkal később veszik észre az emberek vagy a lovak hulláját, amikor már iszonyú szag árad belőlük.

*Három héttel ezután a június 24-e után még mindig találtak halott katonákat a csatatéren, mindkét hadseregből. Az az állítás, hogy június 25-én össze tudtak szedni minden sebesültet, teljességgel pontatlan.

A francia hadseregben az elesettek azonosítására és eltemetésére minden századnál kijelöltek néhány katonát. Rendszerint az egy hadtesthez tartozókat gyűjtik össze bajtársaik, megnézik a lajstrom-számát, aztán ruhástól beemelik a közös sírba. Ebben a fájdalmas munkában fizetség ellenében részt vesznek a lombardiai parasztok is. Sajnos az ezzel a munkával járó sietségben - és mert ezek a parasztok gyakran megbocsáthatatlanul hanyagok és nemtörődömök voltak - feltehető, hogy nem egy élőt is eltemettek a halottakkal együtt. A tisztek kitüntetéseit, pénzét, óráját, leveleit és iratait később megküldték a családjuknak, de ilyen tömeges temetésnél nem mindig tudtak ennek a kötelezettségnek eleget tenni.

Fiúk, akiket a szülők bálványoztak, akiket hosszú éveken át nevelt és gondozott a szerető anya, ijedezve minden apró bajuktól; kiváló tisztek, akik imádó feleséget és gyerekeket hagytak itt, fiatal katonák, akik a háború kedvéért otthagyták a menyasszonyukat, az anyjukat, nővéreiket, öreg apjukat most itt hevernek a sárban, a porban, vérükben fürödve. Férfias szép arcuk felismerhetetlen, nem kímélte meg a kard vagy a golyó szenvednek és meghalnak. A testük, amelyet otthon annyi szeretettel gondozott a család, most megfeketedve, felpüffedve, iszonyatos állapotban kerül egy jól-rosszul megásott sírgödörbe, néhány maroknyi mész és föld fedi csak, a föld alól kiálló kéz vagy láb ragadozó madarak martaléka lesz. Később még borítanak rá földet, talán még egy fakeresztet is szúrnak föléje és ezzel vége.

Az osztrák halottakra később került sor. Ezrével feküdtek a dombokon, az erődítményeken, a fák sűrűjében vagy a medolai síkságon. Ruhájuk elszakadt, szürke köpenyegük sáros volt, fehér zubbonyuk csupa vér. A legyek felhőkben rajzoltak körülöttük, zöldülő testükön ragadozó madarak lakmározta, míg végül százasaival halomba rakva közös sírgödrökbe kerültek.

Hány frissen besorozott magyar, cseh vagy román fiatal halt meg nyomortul, egyszerűen a kimerültségtől, vagy éhen a tűzvonalból kikerülve eldőlték a földön a fáradtságtól, vagy egy kisebb seb okozta vérvesztéségtől és ott maradtak.

Nem egy osztrákot töltött el rémület amikor fogságba esett, mert a franciákat, de különösen a zuávokat úgy írták le előttük, mint irgalmat nem ismerő ördögöket. Volt, aki Bresciába érkeztekkor a városi sétány fái láttán komolyan azt kérdezte, azokra fogják-e felkötni őket. Megtörtént, hogy egyik-másik osztrák elvakultságában és tudatlanságában, rosszal fizetett a franciák jóságáért. Szombaton reggel meglátott egy voltizsőr a csatamezőn egy szálnalmas állapotban ott heverő osztrákot. Megsajnálta és egy csajka vízzel a kezében odament, hogy megittassa. Az osztrák nem tudott hinni a jó szándéknak, megragadta a fegyverét és minden erejét összeszedve akkorát vágott a puskatussal a segítőkész voltizsőr lábára, hogy az két helyen is eltört. A gárdának egy gránátosa egy másik súlyosan sebesült osztrák katonát akart felemelni, de az ráemelte a pisztolyát

és közvetlen közelből rálőtt arra, aki meg akarta őt menteni.*

* A marignani (más néven malegnanói) ütközet előtt, 1859. június 8-án, egy előretolt szárd őrszemet meglepett egy osztrák különítmény. Az osztrákok kiszúrták a szemét, mondván, hogy máskor legyen figyelmesebb. Egy bersagliero eltávolodott a századtól és az osztrákok kezére került, levágták az ujjait, aztán elengedték és olaszul utána kiáltottak: "Ezzel nyugdíjaztathatod magad!" - Ezek az esetek valóban megtörténtek, de remélhetőleg az egyedüli ilyen jellegűek voltak az itáliai háborúban.

Egy osztrák hadifogoly-tiszt ezt mondta nekem: „Ne lepődjenek meg azon, hogy egyes csapataink durvák és erőszakosak, mert vannak közöttük félvadak, a birodalom legtávolabbi vidékeiről; ezek a hadseregünk barbárjai.”

A franciáknál is megtörtént, hogy el akartak bánni néhány hadifogollyal akiket horvátoknak hittek. Azt mondogatták, hogy ezek a "feszülő nadrágosok" mindig megölték a sebesülteket. A foglyok azonban nem horvátok, hanem magyarok voltak csak az uniformisuk hasonlított és a magyarok egyáltalán nem kegyetlenek. Nekem sikerült is megmagyaráznom ezt a franciáknak és így kiszabadítottam a kezükből a rémült magyarokat. Általában azonban a hadifoglyokkal szemben a franciák csak jóindulatot éreznek. Így az osztrák tisztek megtarthatták a kardjukat a hadsereg vezetőinek nagylelkűségéből, ugyanazt az ellátást kapták, mint a francia tisztek, sebesültjeiket ugyanazok az orvosok kezelték, egyiküknek még azt is megengedték, hogy visszamenjen a csomagját megkeresni. Nem egy francia katona testvériesen megosztotta az ennivalóját a holtéhes foglyokkal, mások a hátukon cipelték a sebesült ellenfeleket az ambulanciára és mindenféleképpen segítségükre voltak. A francia tisztek maguk is gondoskodtak az osztrák katonákról, egyikük saját zsebkendőjét terítette egy tiroli katona sérült fejére a szennyes és véres rongy helyett, amit az kötözött magára.

Ha beszéltünk a bátor tettek végtelen soráról, ahol a francia hadsereg bebizonyította tisztjei és közkatonái hadi érdemeit, meg kell említenünk azt is, hogy az egyszerű közkatonák milyen emberségesek voltak, milyen jók és megértőek a legyőzött, foglyul ejtett ellenséggel szemben. Ezek a tulajdonságok vannak olyan értékesek, mint a rettenthetetlen bátorság. *

* A francia katonák messzemenően tiszteletben tartották az ország lakosságának tulajdonát. Fegyelmezettységük, tisztelettudásuk, józanságuk, emberi magatartásuk rendkívül dicséretes volt az itáliai háborúban.

Érdemes megemlékeznünk az olyan kiáltványokról, mint Regnaud de Saint-Jean d'Angély tábornoké vagy Trochu tábornoké - mindkettő a kibocsátója dicsőségére válik:

„... A most induló hadjáratban - mondja Trochu tábornok 1859. május 4-i, Alexandriában közzétett kiáltványában, amelyet hadosztályának minden százada előtt felolvastak - a legkeményebb megpróbáltatásokat keményen fogjuk állni, sőt az elsőket már ki is álltuk. Fegyelmeztettek leszünk, alávetjük magunkat a szabályoknak, amelyek betartásánál én hajthatatlan leszek és a csata napján nem fogjuk engedni, hogy a bátrak bátrabbak legyenek nálunk. Nem fogjuk elfe-

lejteni, hogy az ország lakossága szövetségesünk, tiszteletben tartjuk szokásait, javaikat és személyüket. Emberségesen, öntudatosan harcolunk. Így az erőfeszítéseink tiszteletet ébresztenek, Isten áldása lesz rajtuk és én, a ti parancsnokok, pályafutásom csúcsának fogom tekinteni, hogy a Második hadosztály parancsnoka voltam.”

1859. május 18-án Regnaud de Saint-Jean d'Ancély tábornagy Marengónál így szólt a császári gárdához:

„Katonák, gárdisták! Példát kell mutatnotok a hadseregnek veszély idején a rettenthetetlen bátorságban, a rendben és fegyelemben a menetelés során, a nyugalomban és mértékletességben, amikor idegen országban vagytok. Gondoljatok a saját családokra, hogy jóindulattal legyetek az ország lakossága iránt, hogy tiszteletben tartsátok tulajdonukat. Ha ezt betartjátok, biztosak lehettek a győzelemben.”

Elismert dolog, hogy az igazi jó katonák kedvesek és udvariasak, mint bármelyik másik kiváló ember, a francia tisztek rendszerint szeretetreméltóak, lovagiasak és nagylelkűek. Ezt a dicséretet kiérdemelték Salm tábornoktói is, aki mikor a Nerwindei csatában fogságba esett és azt tapasztalta, hogy Luxembourg tábornagy rendkívül udvariasan bánik vele, azt mondta Rozel lovagának: „Micsoda nemzet ez a maguké! Úgy verekszenek, mint az oroszok, de amikor legyőzték az ellenségeiket, úgy bánnak velük, mintha a legjobb barátaik volnának.”

A hadbiztonság csapatai továbbra is hordják a sebesülteket és elsősegélynyújtás után vagy anélkül öszvérháton, hordágyon elszállítják őket az ambulanciákra. Innen a legközelebbi falvakba vagy kisvárosokba irányítják őket. Ezekben a községekben minden templomot, kolostort, házat, közteret, udvart, utcát és sétateret ideiglenes kötőhelyé alakítottak. Carpenedolo, Castel Goffredo, Medola, Guidizzolo, Volta és minden környező helység berendezkedik a sebesültek ápolására, de a legtöbbet mégis Castiglionéba viszik. A könnyebben sérültek már gyalog is ide vonzólták magukat.

A hosszú kocsisorokon katonák, altisztek és mindenrangú tisztek vegyesen, lovasok, gyalogosok, tüzérek. Mindenki vérzik, kimerült, rongyos, porral lepott. Most öszvérek érkeznek ügetve, hátukon a sebesültek fel-feljajdulnak a rázkódásoknál. Az egyiknek a combja tört és mintha szabadon fityegne a testén; a szállítókosci minden döccenése új fájdalmat okoz neki. A másiknak a karja tört, ép kezével tartja, óvja a töröttet. Egy káplár balkarját egy congrève-röppentyű töltővesszője döfte keresztül. Ő maga húzza ki és mikor ezt a műtétet végrehajtotta, a pálcát mankónak használja Castiglionéba vezető útján. Sokan halnak meg útközben; holttestüket félrevonszolják az út szélére, majd később értük jön valaki.

Castiglione* után a sebesültek Brescia, Cremona, Bergamo és Milánó kórházaiba kerülnek, hogy végre rendes orvosi ellátást kapjanak és ha szükséges, amputálják üszkösödő végtagjaikat. De a sebesültek nagy számához képest igen kevés a szállítóeszköz, mert az osztrákok útjukban elrekviráltak szinte minden kocsit és a franciáknak sincs elég járművük. Így aztán két-három napot is várniuk kellett a sebesülteknek, amíg eljutottak a már túlzsúfolt Castiglionéba.

* Castiglione delle Stiviere 5300 lakosú helység hat mérfölddel délkeletre Bresciától. 1796. augusztus 5-én két nappal azután, hogy Augereau tábornok bevette a várost, Bonaparte tábornok az itáliai hadsereg élén a város közelében nagy győzelmet aratott. Ellenfele Wurmser osztrák tábornagy volt. Ugyancsak ehhez a helyhez közel, a Chiesa-mellett, nyerte meg Vendome hercege a calcinatói csatát Reventlow tábornagy ellen, aki Szavojai Jenő herceg távollétében vezette a császári seregeket.

Az egész város egyetlen kórház volt franciák és osztrákok számára. Már pénteken itt rendezték be a nagy főhadiszállás kötözőhelyét, kicsomagolták a ládákból a tépéseket, az orvosi felszerelést és a gyógyszereket. A lakosság odahordta minden nélkülözhető takaróját, ágyneműjét, szalmazsákját és matracát. A castiglionei kórház, a templom, a kolostor és a San Luigi kaszárnya, a Kapucinusok temploma, a csendőr kaszárnya, a Maggiore, San Giuseppe és Santa Rosalia templomok mind megteltek sebesültekkel. Szorosan összezsúfolva feküdtek a szalmán, de szalmával borították az ottlakók az utcákat, udvarokat, tereket is, hogy elhelyezhessék a mindenfelől özönlő sebesülteket. Deszkából, vászonból hevenyészett tetőkkel védték őket a naptól.

A magánházakat is megnyitják előttük a jómódú tulajdonosok befogadják a tiszteket, a közkatonákat és igyekeznek könnyíteni a sorsukon. Néha látni, amint egy-egy ilyen vendéglátó gazda rémülten fut az utcán orvost keresve, vagy azért járkál szomorú arccal, hogy elintézzze szállítsák el tőle a halott vendéget.

Castiglionéba vitték Ladmirault, Dieu és Auger tábornokokat, Broutta ezredet, Brincourt-t és több más magas rangú tisztet. Az ügyes Bertherand doktor kezelte őket. Bertherand péntek óta amputál a San Luigiban. Két másik fősebész dr. Leuret és dr. Haspel, két olasz orvos és két felcser Riolacci és Lobstein kötözte és ápolta a betegeket két álló napon és éjszakán át. Auger tüzérségi tábornokot először Casa Morinóba szállították, ahol Mac-Mahon tábornagy főhadiszállásának kötözőhelye működött - ide tartozott a tábornok is - azután átvitték Castiglionéba. A kiváló tisztnek a bal vállát fúrta át egy hatos golyó és huszonegy óráig bent maradt a hónalj izmai közé szorulva. A tiszt 29-én halt meg miután egy operációval kimozdították a karját a helyéről, hogy eltávolíthassák a golyót és a sebe elüszkösödött.

A szombati nap folyamán a sebesültek olyan tömegben érkeztek, hogy sem a községi elöljáróság, sem a lakosság, sem a Castiglionében hagyott alakulatok nem képesek ellátni őket. Most újra olyan szívszorító jeleneteknek lehetünk tanúi, mint előző este, csak a forrásuk más. Van már víz és ennivaló és a sebesültek mégis éhen-szomjan halnak, van tépés bőségesen, de nincs elég kéz, amely betakarja vele a sebeket. A legtöbb katonaorvosnak el kellett mennie Cavriánába, kevés az ápoló, kevés a segítő kéz ebben a kritikus időpontban. Valahogyan meg kell szervezni egy önkéntes szolgálatot, de ez nagyon nehéz ebben az összevisszaságban, amit még súlyosbít, hogy valamiféle pánik keríti hatalmába Castiglione lakóit. Így csak fokozódik a zavar, és tovább rontja a szerencsétlen sebesültek helyzetét.

A pánikot valójában egy félreértés keltette. Amint a francia hadtestek összegyűltek és újrarendeződtek, hozzáfogtak a csata másnapján a fogolyszállítványok összeállításához. Bresciába indították őket, Castiglionén és Montechión keresztül. Az egyik ilyen huszárok által kísért különítmény délután Cavriana felől Castiglione közelébe érkezett. A lakosok messziről felfedezték őket, és azt hitték, hogy seregestől jönnek vissza az osztrákok. Ezt az abszurd hírt parasztok, csomagszállítók és olyan kis házaló kereskedők hozták, akik mindenhová kísérik a seregeket, mégis elhitték a városka lakói, amikor azt látták, hogy a hírhozók a rémülettől lihegve számolnak be a látottakról. Egy-kettőre bezáródnak a házak kapui, a lakók elbarikádozzák magukat, elégetik a francia háromszínű lobogót, amelyik addig az ablakukat díszítette és elbújnak pincében-padláson, vagy feleségükkel, gyerekeikkel együtt kimenekülnek a földekre, magukkal víve legfélelmetesebb holmijukat. Vannak hidegvérűbbek is, ezek otthon maradnak, de magukhoz veszik az első előtalált osztrák sebesültet és elhalmozzák figyelmességükkel. Az utak és az országutak tele vannak Bresciába tartó sebesültszállító kocsikkal, vagy onnan jövő, élelemmel megrakott katonai társzekerekkel, siető lőszerkocsikkal, minden irányba dühös és rémült kiáltások közt menekülő lovakkal, felborult ágyútalpakkal, - a rájuk halmozott csomagok szanaszét gurulnak - és az út menti árokba dőlt kétszersületes ládákkal. Az alkalmi kocsisokat mind jobban elkapja a rémület, kifogják a lovakat, rájuk vetik magukat és eleresztett gyepplőszárral vágatnak rajtuk a Montechiaro és Brescia felé vivő úton, mindenütt pánikot és mondhatatlan zűrzavart keltve. Fellökik az élelmiszeres targoncákat, amelyeket a bresciai városi közigazgatás küld a szövetséges hadsereg táborába, magukkal ragadnak mindenkit, akivel találkoznak. Letapossák a sebesülteket, akik minden intelem ellenére ledobták kötéseket és támolyogva előjönnek a templomokból, könyörögve, hogy vigyék magukkal őket, pedig ilyen állapotban úgyse jutnának messzire.

Június 25., 26., 27. Mennyi szenvedés, mennyi pusztulás! A sebek mind fájdalmasabbak lesznek, mert elmérgesednek a hőségben a portól, a víz és ápolás hiányától. Gyilkos kigőzölgések fertőzik a levegőt, annak ellenére, hogy a hadbiztosság alakulatai dicséretes erőfeszítéseket tesznek, hogy a kötözőhelyé alakított helyiségeket rendben tartás. Nagy baj, hogy nincs elég segéderő, ápoló és szolga, mert közben továbbra is szüntelenül érkeznek a sebesültszállítmányok. Hiába igyekszik egy sebész főorvos és kéthárom segítsége, hogy minél előbb megszervezzék a betegek Bresciába szállítását ökrösszekereken, hiába jönnek kocsijaikon Brescia lakói önként, hogy betegeket vigyenek magukkal, és visznek is magukkal tisztákat, mégis sokkal kevesebben hagyják el a várost, mint ahányan odaérkeznek és a zsúfoltság egyre nő.

A kórház és a templomok kőpadlóján egymás mellett fekszenek a különböző nemzetiségű katonák, franciák és arabok, osztrákok és szlávok. Van, aki egy kápolna mélyén helyezkedett el és már nem tud előjönni, van akinek olyan szűk a helye, hogy mozdulni se bír. A megszentelt templomban káromkodás, istenkáromlás, kétségbeesett jajgatás. „Jaj, hogy szenvedek!” - mondta nekem egyikük – „itt hagytak minket, engednek nyomorultul elpusztulni, pedig jól harcoltunk.” A sok fáradság és álmatlan éjszaka ellenére nem tudnak pihenni, kétségbeesetten könyörögnek orvosi segítségért, hányjákvetik magukat kínjukban. És a kínjaiknak a tetanusz és a halál vet véget. Van aki azt hiszi, hogy a gennyes sebére öntött hideg víztől elférgesedik a seb és ezért nem engedi, hogy a kötését megnedvesítsék. Akit az első kötözőhelyen szerencsésen bekötöztek, azt a castiglionei kényszerállomáson nem kötözték újra és a szekérút zötykölődései miatt szorosra húzott kötését azóta nem újították meg, sőt meg se lazították, így kínjai csak fokozódnak. A sebekre legyek szállnak a köpeny, ing, hús és vér együtt iszonyú masszát képez, amelyben nyüzsögnek a férgek. Az emberek körbejáratják kétségbeesett pillantásaikat, de sehonnan se jön válasz. Reszketnek arra a gondolatra, hogy a férgek felzabálják őket, azt hiszik, hogy a húsból termettek, pedig a levegőt fertőző legyek milliárdjaitól származnak. Láttam egy katonát teljesen eltorzult arccal, a nyelve kifordult törött álkapcsából, hadonászik, fel akar kelni, friss vizet locsolok kiszáradt ajkára, megkeményedett nyelvére, egy maroknyi kötést nyomok a vödör vízbe, amit mögöttem hoznak és mint egy szivacsot, kinyomom a formátlan nyílás fölött, ami azelőtt a szája volt. Ott egy másik szerencsétlen, akinek a fél arcát elvitte egy kardvágás az orra, az ajkai, az álla hiányzik. Nem tud beszélni, félig vak, a kezével magyaráz iszonyú némajátékkal és gurgulázó hangokkal próbálja magára vonni a figyelmet. Inni adok neki, vérző arcára kis friss vizet csurgatok. A harmadiknak nyitva a koponyája, haldokolva a kőpadlóra loccsan az agyveleje. Bajtársai arrébb lökik a lábukkal, mert útban van. Én őrzöm utolsó pillanataiban és befödöm zsebkendővel szegény koponyáját, amíg még gyöngén mozgatja a fejét.

Minden ház kórházzá alakult, minden családnak elég dolgot ad az elszá-
lásolt tisztek ápolása, mégis sikerült összegyűjtenem vasárnap reggelre néhány
egyszerű asszonyt, akik legjobb tudásuk szerint segítenek enyhíteni a szenvedé-
seket. Természetesen nem amputálásokról vagy más operációkról van szó, csak
arról, hogy enni és főleg inni kell adni az embereknek, akik a szó szoros értel-
mében éhen és szomjan halnak. Be kell kötözni a sebeiket, megmosni véres, sá-
ros, férgekkel borított testüket és mindezt émelyítő, bűzös levegőben, a fájdalom
kiáltásai és hörgései közepette. Hamarosan megalakult egy csoport, önkéntes
lombardiai asszonyok, akik odasietnek a leghangosabban jajgatókhoz - bár nem
mindig azok a legszánalomraméltóbbak!

Én igyekszem megszervezni a segítséget a legkevésbé ellátott körzetek-
ben, különösen az egyik castiglionei templomban, amelyik a Bresciából beveze-
tő út baloldalán áll egy magaslaton és a neve, ha jól emlékszem Chiesa
Maggiore. Közel 500 katonát zsúfoltak be ide és még legalább százan fekszenek
a templom előtt, szalmán, ponyvából feszített fedél alatt. Az asszonyok bemen-
nek a templomba és sorra járják a betegeket, tiszta vízzel itatják a szomjazókat,
megnedvesítik sebeiket. Némelyik ilyen alkalmi ápolónő szép fiatal lány. Ked-
vességük, jóságuk, szép könnyes szemük, együttérzésük, figyelmességük kissé
bátorítja és erősíti a betegeket. A környékbeli kisfiúk térülnek-fordulnak a temp-
lom és a legközelebbi kutak közt kancsókkal, vödörrel, locsolókannákkal. A
vízosztás után levesosztás következik, a szállásmesterség nagy mennyiségeket
küld belőle. Itt-ott elhelyeztek hatalmas halmokat a tépésekből, mindenki szaba-
don vehet belőle, de kevés a kötözőszalag, az ing és a fehérnemű. Ebből a kis
városból annyi mindent elvittek az osztrákok, hogy a készletek teljesen kimerül-
tek a legszükségesebb dolgokat se lehet beszerezni. Mégis sikerül új ingeket vá-
sárolnom derék asszonyaim segítségével, akik maguk már elhozták és odaadták
minden régi ágyneműjüket, fehérneműjüket. Hétfő reggel Bresciába küldöm a
kocsisomat bevásárolni. Néhány óra múlva vissza is érkezik a bricska tele van
fehérneművel, szivacsokkal, vászoncsíkokkal, biztosítótűkkel, szivarral és do-
hányal, kamillavirággal, mályvával, bodzával és van ott narancs, cukor, citrom
is. Nyújthatjuk már a várva várt üdítő limonádét, megmoshatjuk a sebeket mály-
vateával, tudunk langyos borogatást rakni és ki tudjuk cserélni a kötéseket. Idő-
közben újabb segítők toboroztunk egy öreg tengerésztiszt és két angol turista
csatlakozott hozzánk. Az angolok mindent látni akarva bementek a templomba
és mi aztán szinte erővel magunknál tartottuk őket. Két másik angol éppen el-
lenkezőleg, már eleve azért jött, hogy segítsen, szivarokat osztogattak az osztrá-
koknak. Egy olasz abbé, három-négy utazó és kíváncsiskodó, egy párizsi újság-
író, aki aztán elvállalja a segély megszervezését egy közeli templomban és né-
hány Castiglionében maradt katonai kötelék tisztjei, ezekből áll a segítség.
Csakhogy az egyik katona csakhamar belebetegszik a lelki megrázkódtatásokba,
az önkéntes ápolók is rendre elmaradnak, mert nem bírják tovább a szenvedés

látványát, amit alig-alig képesek enyhíteni. Példájukat követi az abbé, de még egyszer megjelenik és átnyújt kedves figyelemként gyógyfüveket és repülősoval telt üvegcséket. Az egyik fiatal francia turistát úgy megrázza az élő roncsok látványa, hogy zokogásban tör ki; egy neuchatel-i kereskedő viszont két teljes napon át sebeket kötöz és búcsúleveleket ír a haldoklók kívánságára családjaiknak. Kénytelenek vagyunk az ő érdekében kicsit visszafogni a buzgalmát és csillapítanunk kellett annak a belgának a szenvedélyes együttérzését is, akinél már attól féltünk, hogy az izgalomtól kitör rajta a forroláz. Ez történt ugyanis azzal a Milánóból érkezett alhadnaggal, aki itt akart csatlakozni hadtestéhez. A városban maradt katonai alakulat néhány tagja eljött, hogy segítsen bajtársain, de ők se tudták elviselni ezt a látványt, amely megingatta bátorságukat és túlságosan hatott képzeletükre. A műszaki alakulatok egy káplára - aki Magentánál megsebesült, nagyjából rendbejött és most visszatérőben volt a zászlóaljához - néhány napig nálunk maradt, mert menetlevele ezt lehetővé tette. Bátran segít nekünk, bár két alkalommal is elvesztette eszméletét. A Castiglionében működő francia hadbiztos végül is hozzájárult ahhoz, hogy a kórház rendelkezésére állítsanak egészséges foglyokat. Így három osztrák orvos dolgozik egy fiatal korzikai sebész keze alatt. Ez a sebész több ízben zaklatott engem; adjak neki írást arról, hogy láttam, milyen szorgalmasan dolgozott. Egy osztrák sebész, aki ott maradt a csatatéren, hogy a honfitársait bekötözze, most mind két hadsereg sebesültjeit önfeláldozóan kezeli. A hadbiztos jutalmul három nap után elküldte Mantuába, hogy csatlakozhassék a honfitársaihoz.

Hányan voltak, akik hevesen megragadva a kezemet, feljajdultak: „Ne hagyjatok meghalni!” - és aztán kiszenvedtek, elhagyta őket ez az utolsó erő. Clauduis Mazuet, egy szelíd és kifejező arcú, 20 éves káplár bal csípőjébe kapott golyót. Állapota reménytelen, ezt ő maga is tudja és amikor inni adtam neki, könnyekkel a szemében megköszöni, és ezt mondja: „Kérem, uram, írja meg az apámnak, hogy vigasztalja az anyámat”. Felírtam a szülei címét és néhány perc múlva már nem élt.*

*A szülők Lyonban laktak, a rue d'Alger 3-ban. Ez az önkéntes katona volt egyetlen fiuk. Csak tőlem kaptak hírt róla, ha ez nem így történik, ő is egyike lett volna az „eltűntek”-nek.

Egy többszörösen kitüntetett idős őrmester is megszólított. Arc kifejezése mélységes szomorúságot és keserűséget árult el: „Ha hamarabb kezelnek, életben maradhattam volna, de így még ma este meghalok.” És estére halott volt.

A gárda egy gránátosa, aki három nappal ezelőtt még tele volt életerővel és életkedvvel, most kétségbeesetten üvöltözött: "Nem akarok meghalni, nem akarok meghalni!" Érezte, hogy percei meg vannak számlálva, de tiltakozott és küzdött a szörnyű bizonyosság ellen. Beszélek hozzá, meghallgat, megszelídül, megenyhül, megnyugszik és végül is egy gyermek egyszerűségével és gyanútlanásával hal meg. A templom mélyén, egy baloldali oltármélyedésben egy af-

rikai vadász fekszik a szalmán. Három golyó érte, egyik a jobb lágyékán, egyik a bal vállán, a harmadik benne maradt a jobb lábában. Vasárnap este van, azt mondja, péntek reggel óta nem evett semmit. Szörnyű állapotban van, tele megszáradt sárral, vérrögökkel, a ruhája rongyos, az inge cafatokban van. Megmostam sebeit, megittattam egy kis levessel, betakartam egy takaróval - végtelen hállával az arcán megcsókolta a kezemet. A templom bejáratánál egy magyar katonára pillanatnyi szünet nélkül jajgat, szívet tépő hangon olaszul orvosért kiáltozik. Lágyékát kartács tépte. Olyan, mintha vaskampóval szántották volna, kilátszik a lüktető nyers vörös hús, teste többi táján pedig püffedt, zöldesfekete. Nem tud se ülni, se lefeküdni. Kötéscsomókat mártok friss vízbe és próbálok fekhelyet készíteni neki. A gangréna hamarosan végez vele. Nem messze innen egy zuáv keservesen sír, úgy kell vigasztalni, mint egy kisgyereket. Még a legkeményebb katonák is érzékenyek lettek, nyögnek és sírnak, mert idegeiket kimerítették a fáradság, az alváshiány, az éhség, az izgalom és a félelem attól, hogy ápolás hiányában meg kell halniuk. Ha a szenvedés nem nyom el mindent, akkor legfőbb gondolatuk az anyjuk és azon szánakoznak, milyen fájdalmat fog majd okozni neki az ő haláluk híre. Az egyik fiatalember nyakán egy idősebb nő arcképét találták, bizonyára az anyja volt. Halálában balkezeivel ezt az amulettet szorongatta.

A fal mellett vagy száz francia altiszt és közkatona fekszik takarójába burkolódzva, két párhuzamos sorban. Végig lehet menni a sorok közt. Mind egyiknek a sebe bekötözve, a levesosztás is megvolt, nyugodtak és békések. A szemükkel követnek, minden fej jobbra fordul, ha ott vagyok, balra, ha balra megyek. Van, aki azt mondja: -,„Látni, hogy párizsi!”-„Dehogyanis, - mondta a másik - én délvidékinek nézem.” – „Ugye Ön bordeaux-i?” - szólított meg a harmadik, és mindegyik azt remélte, hogy az ő vidékéről vagy városából származom.*

.*A következő évben megvolt az az örömöm, hogy Párizsban, a Rue de Rivolin, öszszetalálkoztam amputált és megnyomorodott katonákkal, akik rám ismertek és megállítottak, hogy köszönetet mondjanak, amiért Castiglionében ápoltam őket. "Fehér úr-nak neveztük Önt, mondta az egyik, mert fehér köpenyben járt".

Érdemes megemlíteni, milyen nyugodtak voltak általában ezek az egyszerű katonák. Egyéenként véve, mik is voltak ők ebben a szörnyű zűrzavarban! Bizony senkik. Szenvedtek, gyakran zokszó nélkül és meghaltak, szerényen, hang nélkül.

Ritkán esett meg, hogy a sebesült vagy fogoly osztrákok szembeszegültek volna legyőzőikkel. Mégis voltak olyanok, akik bizalmatlanságukban nem akarták, hogy gondozzák őket, letépték kötéseiket és hagyták, hogy a sebük vérezzen. Egy horvát felkapta a golyót, amelyet kioperáltak belőle és a sebész arcába vágta. Mások némák, komorak és közömbösek voltak. Általában nem olyan nyíltak, jóindulatúak, élénkek és barátkozóak, mint a latin népek, mégis a leg-

többjük nem volt érzéketlen vagy dacos a jó bánásmóddal szemben és arcukon a meglepetést a mély hála kifejezése váltotta fel. Egy 19 éves fiú, vagy negyven honfitársával együtt, elhúzódott a templom legtávolabbi sarkába. Három napja nem ettek. A fiú elvesztette fél szemét, reszket a láztól, nem tud szólni, alig van annyi ereje, hogy egy kis levest igyék. Az ápolásunktól erőre kap és huszonnégy óra múlva; amikor már el lehet indítani Bresciába, sajnálkozva hagy itt bennünket. Megmaradt csodálatos kékségű fél szeme hálát fejez ki, megcsókolja az egyik derék castiglionei asszony kezét. Feltűnik egy másik fogoly, egy húszéves, láztól gyötört fiú, a haja tiszta fehér, társai és ő maga is azt állítja, hogy az ütközet napján őszült meg*.

*Elmondtam ezt az esetet a Société d'Ethnographie de Paris - Párizsi Néprajzi Társaság - egy ülésén, és utána 1850 januárjában M.R. Cortambert ezt idézte a Revue orientale et américaine-ben (Keleti és amerikai szemle), „A különböző népek haja” című nevezetes cikkében .

Hány tizennyolc-h sz éves fiú jött ide Németország túlsó végéről, vagy a nagy osztrák birodalom keleti provinci ib l, nem egy közülük csak az erőszaknak engedve és most a testi szenvedések és a fogság bajai mellett még azt is el kellett szenvedni k, hogy a mil n iak rossz szemmel n zt k őket, mert gyűlöltek a fajtájukat, a vezetőiket és az uralkodójukat. Rokonszenvvel először akkor találkoztak, amikor francia földre érkeztek. Szegény anyák ti, ott Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Csehországban, milyen aggodalmakat  llhattok ki, ha megtudjátok, hogy fiatalok megsebesült és fogoly egy ellenséges országban! De a castiglionei asszonyok, látva, hogy  n nem teszek k l nbseget a nemzetiségek között, követik a példámat, és ugyanolyan jóindulattal bánnak a legkülönbözőbb sz rmazas  emberekkel, akiknek mindegyike idegen számukra. „Tutti fratelli” - mindnyájan fiv reink - mondogatják  rz ssel. Gondoljunk tisztelettel ezekre a derék asszonyokra, a castiglionei fiatal lányokra! Semmi sem riasztotta vissza őket, sohase voltak fáradtak vagy csüggedtek, szerény odaadásuk leküzdötte a gyöngeséget, az undort, képessé tette őket áldozatokra.

Kimondhatatlanul f j  érzés, hogy ilyen rendkívüli helyzetben nem tud az ember eleget tenni a követelményeknek. Nem tudunk mindenkin segíteni, aki a szemünk láttára szenved, nem tudunk mindenkihez eljutni, aki rimánkodva h v benn ket, hosszú  r k telnek el, amíg odaérünk, ahová szeretnénk, mert hol az egyik állít meg, hol a másik, minden lépésnél feltart a sok szerencsétlen, aki felénk tolong, körülvesz.  s aztán miért induljak balra, amikor jobbra annyian készülnek meghalni anélkül, hogy egy baráti vigasztal  sz t hallottak, egy pohár friss vizet kaptak volna? Erőt ad az embernek az az erkölcsi gondolat, hogy az élet milyen fontos és hogy enyhíteni kell egy kicsit a sok szerencsétlen szenved  kínjait, erősíteni csüggedő lelk ket. Ilyenkor sz ntelen tevek nyseget erőltet magára az ember és ez új, felfokozott energiát ad, a szomjúságra emlekeztet  vágyat arra, hogy a lehető legtöbbet segítsünk. Már nem hat dunk meg a f lel-

metes és komoly tragédia minden jeleneténél, közömbösen megyünk el a szörnyűségesen eltorzult hullák mellett, szinte hidegen szemléljük még az eddigiéknél szörnyűbb jeleneteket is, amelyeket pedig leírni nem akar a tollam.*

*Mínthogy csak három évvel később szántam rá magam, hogy összeszedjem a kínos emlékeket, amelyeket előbb nem óhajtottam nyomtatásban látni, meg fogják érteni olvasóim, hogy ezek az emlékek helyenként elmosódottak, és hogy a szenvedés és kétségbeesés jeleneit kissé rövidebbre fogtam. De ennek a könyvnek a célja, hogy kialakítsa, vagy sürgesse annak a megoldását, hogyan lehet segílyt nyújtani a háborúban megsebesült katonáknak, részben már, a helyszínen a bevetés után azonnal. Ha fel tudtam hívni erre a humánus és emberbaráti gondolkodásúak figyelmét, ha előmozdítottam ezzel ennek a kérdésnek a tanulmányozását - amire még a legjobban szervezett hadseregekben is szükség van - akkor elértem célomat.

Bizony előfordul, hogy a szív egyszerre megszakad, mintha valami keserű és legyőzhetetlen szomorúság érte volna, amikor valami egyszerű esetet, váratlan részletet lát az ember, amelyik egyenesen a lelkébe vág, egész rokonszenvét megragadja és lényé legérzékenyebb szálait megpendíti.

Amikor a katona újramezdi a hadi élet mindennapjait egy olyan csata fáradalmi és megrázkódtatásai után, amilyen a solferinói volt, akkor a család és a haza emléke élénkebben és fájóbban tör rá, mint valaha. Ezt írja le nagyon élénken egy derék francia tiszt megható levelében, amelyet Voltából küldött Franciaországban maradt fivérének: „El nem tudod képzelni, milyen izgalom fogja el a katonát, amikor meglátja, hogy közeledik a tábori postás a levelekkel. Hozza a híreket Franciaországból, a hazánkból, a szüleinktől, rokonainktól, barátainktól. Mindenki figyel, és várakozóan nyújtja feléje a kezét. A boldogok, akik levelet kaptak, sietve feltépik és fálják a szemükkel. A többiek, a hoppon maradtak, nehéz szívvel félreállnak és úgy gondolnak az otthoniakra. Néha szólítanak egy nevet és nem válaszol senki. A többiek egymásra néznek, kérdezősködnék, végre megszólal egy hang: -Meghalt-. A tábori postás elteszi a levelet, felbontatlanul fogják visszaküldeni annak aki írta. Vidáman küldték el, arra gondoltak, hogy fog örülni, amikor megkapja. És mikor visszakapják a levelet a szívük beleszakad.”

Most már csendesebbek a castiglionei utcák, a halottak és a továbbutazók elhagyták és ha érkeznek is szekerek sebesültekkel, lassan mégis helyreáll a rend, a szolgáltatások szervezettebbek, hiszen a zsúfoltság nem a rossz szervezésnek vagy az adminisztráció gondatlanságának volt a következménye, hanem annak, hogy példátlan és váratlan tömegben sebesültek meg a katonák és ehhez képest jelentéktelenül csekély volt az orvosok, ápolók és szolgák száma. Rendszeresebben indulnak a konvojok Castiglionéból Bresciába, betegszállító kocsiokból, vagy lassan mozgó ökrösszekerekből állnak. A durva szekerek végteleenül lassan haladnak a tűző napon. Akkora a por, hogy a gyalogjáró bokáig sülyyed a laza, piszkos homokba. A kényelmetlen járműveket ellátták ugyan fa-

ágakkal, de ezek csak tökéletlen védelmet nyújtanak a forró napsugarak ellen. A sebesültek szinte egymás hegyén-hátán fekszenek és sokat szenvednek a hosszú úton. Úgy tűnik, hogy a mellettük elhaladó barátságos fejbőlintása is jólesik, sietve, hálás arckifejezéssel viszonzozzák. A Bresciába vezető út mentén minden faluban kiülnek a parasztasszonyok a kapuk elé, ott csinálják csöndben a tépést. Ha megérkezik egy konvoj odasietnek, váltják a borogatásokat, megmossák a sebeket, friss vízbe mártják és megújítják a kötéseket, egy kanálnyi levest, bort vagy limonádét öntenek a szájába azoknak, akiknek nincs erejük rá, hogy a fejüket vagy a karjukat megemeljék. Franciaországból és Piemontból állandóan érkeznek a társzekerek élelemmel, takarmánnyal, lőszerrel és mindenféle felszereléssel. Ezek aztán nem mennek vissza üresen, hanem elszállítják a sebesülteket Bresciába. A konvoj útjába eső falvakban levest, kenyeret és húst osztatnak a helyi hatóságok. Montechiaróban három kis kórház van, ezeket a helybeli parasztasszonyok látják el, okosan és jóságosan ápolva az itt elhelyezett sebesülteket. Guidizziolóban mintegy ezer sebesültet helyeztek el ideiglenesen, de megfelelő körülmények között egy hatalmas kastélyban. Voltában kolostort alakítottak át kaszárnyává, több száz osztrák számára. Cavrianában, a szegényes falu főtemplomában, igen súlyos állapotban levő osztrákokat helyeztek el, akik előzőleg teljes negyvennyolc óra hosszat feküdtek egy dűledező őrház tornácán. A főhadiszállás segélyhelyén kloroformot használnak a műtéteknél; ez az osztrák sebesülteknél szinte azonnali érzéketlenséget, a franciáknál viszont ideges rángásokat és nagy izgalmat vált ki.

Cavriana lakóinak elfogyott minden élelme és tartaléka, a gárda katonái látják el őket megosztva velük fejadagjaikat. A földek ki vannak fosztva, az osztrák csapatok minden ehetőt elrekviráltak, vagy felvásároltak. A francia hadsereg csak közigazgatása bölcsességének és pontosságának köszönheti, hogy bőségesen van élelme, de amit a helyszínen kellene beszerezni vajban, zsírban és zöldségfélékben szükségét szenved. Az osztrákok elvitték az országnak szinte minden szarvasmarháját. Az egyetlen, amit a szövetségesek könnyen kaphatnak minden faluban ahol megállnak, az a kukoricaliszt. A franciák mindent, ami hozzájárulhat a csapatok élelmezéséhez, magas áron vásárolnak meg a lombardiai parasztoktól, mindig azon igyekeztek, hogy az eladók jól járjanak. A takarmány, krumpli stb. rekvirálásánál is bőkezűen fizettek, sőt a háború okozta károkat is megtérítették a lakosságnak.

A szárd hadsereg sebesültjeit átszállították Desenzanóba, Rivoltellába, Lonatóba és Pozzolengóba, ahol jobbak voltak a körülmények, mint Castiglionében. Desenzano és Rivoltella nem cserélt gazdát néhány napon belül, mint a többiek így itt több az élelem, jobb állapotban vannak a kötözőhelyek, kevésbé rémült és ideges a lakosság, jobban segítik az ápolók munkáját. A szekerekbe vastagon terítik a szénát, úgy szállítják ide a betegeket Bresciából, a fejük fölé leveles ágakból emelnek sátrat és arra még ponyvát is terítenek.

Június 27-én délutánra annyira kimerültem, hogy már az álom is elkerült, ezért befogattam a kocsimba és 6 óra tájban elindultam, hogy egy kis friss levegőt szívjak és pihenjek, hátam mögött hagyva a gyászos képet, amely minden oldalról körülvevett Castiglionében. Szerencsés nap volt, mint utóbb megtudtam, a csapatok hétfőre nem kaptak parancsot semmilyen hadmozdulatra. Csend állt be az előző napok iszonyú zavara után. A csatatér már csak szomorúságot árasztott, elhaltak a szenvedélyek, elmúlt a lelkesedés. De itt-ott még mindig látni az alvadt vértócsákat, a frissen feltúrt földet körben mészfoltokkal, ez jelzi a 24-én elesettek sírhelyeit. Solferino szögletes tornya évszázadok óta egykedvűen és büszkén uralja a vidéket, ahol már harmadszor-ütközött meg a modern idők két legnagyobb hatalma. A csatatéren még szertehevernek a szomorú roncsok, mindent beborítanak, még a temető véres sírkeresztjeit és köveit is.

Kilenc óra körül érkeztem Cavrianába. Egyedülálló és grandiózus volt a francia császári főhadiszállás hadiforgatagának látványa. Mac-Mahon tábornagyot kerestem, akit személyesen ismertem. Nem tudva hol táborozik a hadteste, megállítottam a kocsimat egy kis téren, éppen az előtt a ház előtt, ahol péntek este óta Napóleon császár lakott. Tábormokai egyszerű szalmafonatos székeken vagy zsámolyokon ültek uralkodójuk improvizált "palotája" előtt, szivarozva szellőzködtek. Amíg én érdeklődtem, hogy merre kell menni Mac-Mahon tábornagy szállásához, addig ezek a főtisztek a kíséretemben levő káplárt faggatták, mert azt hitték, hogy a tisztiszolgám,* ugyanis a kocsisom mellett ült a bakon.

*Ez a káplár Magentánál megsebesült és felgyógyulása után ismét csatlakozott a zászlóaljához. Castiglionében sokat segített az ápolóknak. Elfogadtam ajánlközását, hogy elkísér erre az útra a hadsereg szívébe, ahol altiszti rangja menlevélként szolgálhatott nekem. Ugyanaznap, június 27-én, két angolt, akik bemerészkedtek a francia vonalakba, a katonák német kémnek nézték, és ütlegekkel kergettek ki a táborból, ahová szerencsétlenségükre betévedtek. Szerencsésükre összejártak a hadtest vezénylő tábornagyával, aki véget vetett a gyászos kalandnak. Meg kell jegyezni, hogy a két angol el volt ragadtatva az izgalmas kalandtól.

Azt tudakolták, hogy én ki vagyok, milyen megbízatással járok itt, mert azt sehogy se tudták elképzelni, hogy egy egyszerű turista, csak úgy a maga szakállára idemerészkedett volna a tábor közepére, és ha már ideért Cavrianába, akkor ilyen késői órában még tovább is akarna menni. A káplár, aki maga se tudott rólam semmit, természetesen kifürkészhetetlen maradt, de azért igen tiszteletteljesen válaszolt a kérdéseikre. Kíváncsiságuk nőttön-nőtt amikor látták, hogy Borghettóba indulok Mac-Mahon tábornagnak, Magenta hercegének szállása felé. A tábornagy, aki a Második hadtest parancsnoka volt, 26-án átment Cavrianából Castellaróba, öt kilométer távolságra és hadosztályai a Castellaróból Mozambanóba vezető út két oldalán álltak fel. Maga a tábornagy vezérkarával Borghettóban telepedett le. Késő este volt, csak bizonytalan útbaigazításokat kaptam, így nem csoda, hogy egyórai kocsizás után eltévedtünk és rátértünk a Voltába vezető útra. Egyenesen bekerültünk Niel tábornok hadtesté-

be, amely a kis város közelében vert tábort. Niel tábornokot három nappal ezelőtt léptették elő tábornaggyá.

A tiszta, csillagos ég alatt halkán morajlott a tábor, egész fák égtek a tábornüzeken, messze világítottak a tiszti sátrak. Mindenütt a virrasztó és aludni készülő tábor jelei, megnyugtató hangjai eloszlatnak minden feszültséget és izgalmat. A nap megrázkódtatásait felváltották az esti árnyak, az ünnepélyes csend, mélyen belélegeztem a csodálatos itáliai éjszaka édes és tiszta levegőjét.

Olasz kocsisomat azonban vad rémület fogta el az árnyak láttán és attól a tudattól, hogy ilyen közel van az ellenség, úgy hogy többször is át kellett vennem tőle a gyeplőt, hogy odaadjam a káplárnak, vagy magam tartsam. Ez a szegény ember nyolc vagy tíz nappal ezelőtt menekült el Mantuából, hogy ne kelljen bevonulnia osztrák katonának. Bresciában keresett menedéket és munkát, és elszegődött egy fuvaroshoz kocsisnak. Rémülete még fokozódott, amikor messze egy osztrák kilőtte a puskáját és közeledtünkre elmenekült, eltűnt a ligetben. Az osztrák sereg visszavonulásakor néhány szökött katona elrejtőzött a kis elhagyott tanyasi házak pincéjében. Mindenkitől elzárva, reszketve bújtak meg a düledező falak alatt, azt ették-itták amit éppen találtak, majd kimenekültek a földekre és éjszakánként ott bolyongtak. Az én mantuai emberem nem bírt megnyugodni, már képtelen volt egyenes vonalban hajtani a lovakat, állandóan forgatta a fejét jobbra-balra, rémülten leste az útszéli bokrokat, folyton azt képzelte, hogy osztrák katonát lát aki őt veszi célba. Kutatva nézett meg minden sövényt, minden viskót, félelme megkétszereződött az útkanyarulatoknál és az ájuláshoz állt közel, amikor az éjszaka sötétjét kettévágta egy őrszem puskatüze, akit a sötétben nem vettünk észre. De megrémült attól a nagy, nyitott és golyószaggatta esernyőtől is, amelyik a rét szélén állt a Voltába vezető ösvény mellett. Az esernyő valószínűleg a francia hadsereg egy kantinosnőjének a tulajdonát képezhette és a 24-i vihar sodorta ide.

Visszafordultunk, hogy megkeressük a Borghettoba vezető utat. Tizenegy óra elmúlt, hajszoltuk a lovunkat, szerény kis kocsink zajtalanul repült végig a Strada Cavallarán, amikor újabb meglepetésben volt részünk. „Állj, ki vagy - vagy lövünk!” hangzik és megjelenik előttünk egy lovas őrszem. „Franciaország” válaszolta erős hangján a káplár és mindjárt hozzátette: „Az első műszaki csapat káplára, hetedik század.” – „Mehetnek” - hangzott az engedély. Végre háromnegyed tizenkettőkor újabb kellemetlen találkozások nélkül elértünk Borghetto* első házait.

* Borghetto körülbelül kétezer lakosú község a Minció jobbpartján, nagyjából Valeggióval szemben. 1848-ban a szárd csapatok Károly Albert király vezénylete alatt itt keltek át a Minción, az osztrákok kemény ellenállása dacára. Az osztrák sereget Radetzky tábornagy vezette.

Mindenütt csönd és sötétség. Csak egyetlen fény ég a főutca egy földszintes házában, ahol a számvevő tisztek vannak beszállásolva. Még dolgoztak az alacsony szobában, belépésem megzavarta és váratlanul is érte őket a munká-

jukban ebben a késői órában, mégis igen udvariasan fogadtak. Egyikük, M. A. Outrey, zsoldfizető tiszt, szállást ajánlott fel nekem még mielőtt látta volna azokat a különböző ajánlóleveleket, amelyeket magas rangú tisztek adtak velem. Tisztiszolgája hozott egy matracot, amelyen teljesen felöltözve végigfeküdtem, hogy néhány órát pihenjek. Előbb azonban elfogyasztottam a kitűnő húslevest, amelyik annál inkább ízlett, mert már néhány napja nem ettem semmi rendeset. Ezután békésen elaludtam. Itt nem fojtogattak beteg kigőzölgések, mint Castiglionében, nem kínoztak a holttesteken jóllakott legyek, amelyek még az élőket is gyötörték. A káplár és a kocsis az utcán maradt kocsiban helyezte magát kényelembe, de a szerencsétlen mantuai egész éjszaka nem hunyta le a szemét folytonos félelmében. Mikor reggel kimentem hozzá inkább volt holt, mint eleven.

Június 28-án, reggel hatkor Mac-Mahon, ez a derék és lovagias tábornagy rendkívül szívélyesen fogadott. Nem csoda, hogy a katonái bálványozzák. *

*Magenta hercege nagyon népszerű a francia hadseregben. Katonái szeretik és tisztelik. Íme egy példa: 1856-ban történt, Algériában, a Constantine-ba vezető úton. Két volt zuáv ült egy gyorskocsiban, amelyiknek a fülkéjét én foglaltam el. Bathnába mentek munkásként, fát vágtak az erdőben. A keleti háborúról beszélgettek és Mac-Mahon tábornagról. Színes előadásuk néhány mondata behatolt hozzám. „Ez a tábornagy páratlan - mondta az egyik. - Hogy tudott ez parancsolni! Mi már öreg, mérges harcosok vagyunk, sose ismertük a félelmet, és mégis elsírtuk magunkat, amikor, emlékszel, ugye! Ott a síkon beszélt hozzánk, mert kitelt az időnk, megváltunk a hadseregtől és ő búcsúzott tőlünk. Azt mondta: - Fiaim, bátran szolgáltatok ezt a zászlót, és most visszatértetek a civil életbe. Sose kövessetek el aljasságot, ne felejtsetek el, hogy van apátok, és az apátok én vagyok! És amikor ezt mondta, a mellére ütött, és így folytatta: - Az erszényem a tiétek. Adjatok mind kezet! Emlékszel? Mikor oda-dobta nekünk a teli erszény aranyat, még azt is mondta: -Osszátok el, de össze ne vesszetek rajta! Mi pedig sírtunk, mint valami kislányok.”

Tíz órákor magam is ott voltam abban a cavrianai házban, amelyik ma már történelmi jelentőségű és amelyben június 24-én a reggeltől estig tartó időszakban két ellenséges uralkodó tanyázott. Ugyanaznap délután háromkor már vissza is értem a castiglionei sebesültekhez, akik ujjongva fogadtak. Június 30-án értem Bresciába.

Ez a bájos és festői város is átalakult, akár Castiglione, de nem óriási ségélyhellyé, mint amaz, hanem egyetlen hatalmas kórházzá. Két katedrális, templomai, palotái, kolostorai, kollégiumai, kaszárnyái egyszóval minden középülete zsúfolásig megtelt Solferino áldozataival. Tizenötezer ágyat állítottak fel hirtelenében egyik napról a másikra. A város nagylelkű lakossága többet tett, mint hasonló helyzetben a világon bármikor bárki. A város közepén emelkedő öreg bazilika, a Duomo Vecchio, vagy más néven Rotonda, ezer sebesültet fogadott magába. Az emberek tódulnak hozzájuk, minden társadalmi osztály aszszonyai hordják a narancsot, befőttet, kétszersültet és a nyaláncságokat. A leg-

szegényebb özvegy, a legnyomorultabb kis öregasszony is kötelességének tartja, hogy elhozza szerény ajándékát, együttérzése kifejezését. Ugyanez a helyzet az új katedrálisban is, ahol a hatalmas kupolájú fehér márvány épületben több száz sebesültet gyűjtöttek össze és hasonló képet mutat a többi negyven épületben berendezett kórház is, ahol a további húszezer sebesült fekszik.

A bresciai városi tanács azonnal megmozdult, és a továbbiakban is helyt tudott állni a rendkívüli helyzetben. Állandó bizottságot alakítottak a legnevezebb polgárok tanácsaihoz és bölcsességéhez folyamodtak és ezt meg is kapták. Doktor Bartolomeo Gualla, a kitűnő orvos tanácsára a kórházak főigazgatására központi bizottságot neveztek ki. Doktor Gualla lett az elnöke, és tagjai voltak Corbolani, Orefici, Ballini, Bonicelli, Cassa, C. Maggi és Abeni orvosok, akik éjjel-nappal keményen dolgoztak. Ez a bizottság minden kórház élére speciális gazdasági igazgatót és egy sebész főorvost állított, melléjük pedig néhány orvost és ápolót. Ha megnyitottak a betegeknek egy kolostort, iskolát vagy templomot, ezek a vezetők néhány óra alatt, mintegy varázsütésre, megteremtették a több száz ágyas kórházat, tágas konyhával, mosókonyhával, beszerezték az ágyneműt és mindent, amire csak szükség lehetett. Olyan lendülettel és lelkesedéssel tették meg a szükséges intézkedéseket, hogy néhány nap múlva már öröm volt nézni ezeknek a kórházaknak a gyakorlott rendjét, pontos ügymenetét. Annál is meglepőbb ez, mert meg kell gondolnunk, hogy Brescia lakossága hirtelen szinte megkétszereződött, 40 ezer lakoshoz több mint 30 ezer sebesült és beteg jött. *

*A hivatalos adatok szerint június 15. és augusztus 31. között 19665 lázas és beteg katonát láttak el a bresciai kórházak. Ezek közül több mint 19 ezer a francia-szárd hadsereg tagja volt. Az osztrákoknak legalább 20 ezer betegét ápolták a yenetói kórházakban, nem is beszélve a sebesültek tömegéről, akiket ugyancsak itt kezelték .

Meg kell emlékezni a száznegyven orvosról, akik nehéz és fárasztó munkájuk egész ideje alatt bámulatra méltó odaadásról tettek tanúságot, munkájukat egy pillanatra se zavarta meg rivalizálás, bizalmatlankodás; tökéletes harmóniában működtek együtt. Orvostanhallgatók és néhány önkéntes segítő állt mellettük. Kisegítő bizottságok szerveződtek, egy különleges bizottság is létrejött amelyik az adományokat (az ágyneműt, fehérneműt és mindenféle ellátmányt) vette át, egy másik pedig a központi raktárakat igazgatta.*

*Az első ilyen bizottság tagjai a következők voltak: Pallavicini, Glisenti, Averoldi, Sienna, két ügyvéd: Zuccoli és Conter, valamint Rossa kanonok. A második bizottság tagjai: Basiletti, Caprioli, Rovetta és Da Ponte. A bresciai polgármester három nappal a csata előtt ezt mondta: „Negyvenezer lakosa van a városunknak, van tehát negyvenezer rendelkezésre álló ágy.”

A nagy kórháztermekben rendszerint külön helyezik el a tisztakat és közkatonákat, az osztrákokat és a szövetségeseiket se keverik össze. Az ágy sorok hasonlóak, de az ágyak fölött lógó egyenruha és köpeny megmutatja, ki melyik fegyvernemhez tartozik. Most már nem engedik meg, hogy túl sokan menjenek

a termekbe, mert az zavarja az ápolást. A marcona arcú, bajukat nyugodtan viselő katonák mellett vannak olyanok, akik nyögnek és jajgatnak. Az első napokban minden sebesülés egyformán súlyosnak tűnik. Megfigyelhetjük a francia katonák élénk, derűs, rugalmas és könnyed természetét, amely azonban egyben határozott és energikus, hajlamos arra, hogy a legkisebb bosszúság tűzbe hozza. Nem aggodalmaskodnak, nem kényeztetik magukat, gondtalanságuk teszi, hogy készségesebben vetik alá magukat műtétnek, mint az osztrákok. Ez utóbbiak kevésbé könnyedek, roppantul félnek az amputációtól és jobban hajlanak arra, hogy elszigeteltségükben búskomorrá váljanak. A nagy fekete talárba öltözött olasz orvosok a lehető legnagyobb gonddal kezelik a franciákat, de kezelési utasításuk gyakran elkeserítik betegeiket, mert diétát, érvágást és hashajtókat írnak elő.

Több olyan sebesülttel is összetalálkoztam ezekben a termekben, akikkel már volt dolgom Castiglionében. Megismernek. Most jobb kezelésben részesülnek, de megpróbáltatásaiknak még nincs vége. Itt a gárda egyik hősi voltizsörje, aki a lábába kapott lövést és akit Castiglionében elsőnek én kötöttem be. Elnyúlva fekszik az ágyán, az arca keserves szenvedésről tanúskodik, a szeme mélyen ülő, izzó, az arcszíne sápadt, sárgás. Mindez arra vall, hogy sebláz súlyosbítja az állapotát. Az ajka cserepes, a hangja remeg. Vitéz vakmerőségét félénk és bizonytalan rosszkedv váltotta fel, még az ápolás is idegesíti, fél, hogy hozzáérnek sérült lábához, amelyben már megkezdődött az üszkösödés. Az amputációkat végző francia sebész megáll az ágyánál, a beteg forró kezével megragadja a kezét. „Ne bántson, borzasztóan szenvedek!”-könyörög. De cselekedni kell, méghozzá haladéktalanul. Húsz másik beteg vár még ma reggel műtétre, százötvenen várnak kötözésre, nincs idő sajnálkozni az egyiken, fennakadni a határozatlanságán. A természettől jóindulatú, de hideg és elszánt sebész csak ennyit mond: „Bízva rám!” - és máris felrántja a takarót. A törött láb kétszeresére dagadt, három helyen is szivárog belőle a bűzös, gennyes váladék, lila foltok bizonyítják, hogy egy ütőer megszakadt, nem látja el vérrel a lábat. Nincs hát más megoldás, az egyetlen dolog ami segíthet az az amputálás a comb felső harmadában. Amputáció! Micsoda ijesztő szó ez ennek a fiatalembernek, aki mostantól nem lát más jövőt maga előtt, mint a korai halált, vagy a csonkák keserves életét. Nincs ideje rá, hogy előkészítse magát az utolsó elhatározásra. „Istenem, istenem, mit csinálnak velem?” - kérdegeti reszketve. A sebész nem felel, csak sürgeti az ápolókat: "Vigyék át, siessenek!" Szívbookmarkoló kiáltás tör ki a lihegő mellből, az ügyetlen ápoló a sebhez túl közel fogta meg az élettelen, s mégis annyira érzékeny lábat. A törött csontok behatoltak a húsba, újabb kint okozva a katonának. Amint szállítják, a lába kettéhajlik, úgy himbálódik, amíg a műtőbe nem érnek. Iszonyú menet. Mintha kivégezni vinnének valakit. Végre ott fekszik a műtőasztalon egy vékony matracon. Mellette, egy másik asztalon egy törülköző takarja a sebész szerszámain. A sebész csak a dolgával törődik, nem lát, nem

hall mást. Egy fiatal műtőorvos tartja a páciens karját, egy ápoló megragadja az egészséges lábát és elhúzza a beteget az asztal szélére. A beteg rémülten felkiált: „Vigyázzon, leesem!” - és görcsösen átöleli a fiatal orvos nyakát. Az orvos maga is sápadt a részvételtől és izgatott. A sebész levetette a fekete talárt, ingujját feltúrta a válláig, nyakig érő kötényt kötött maga elé. Fél térde a padló kövén, kezében az iszonyú kés, karjával átöleli a katona combját és egyetlen vágással körben végighasítja a bőrt. Fülhasító kiáltás visszhangzik a kórházban. A segédkező fiatal orvos arca szemben van a szenvedő arccal, rángatózó vonásain figyelheti a szörnyű szenvedés minden részletét. „Bátorság” - súgja a katonának, érzi, hogy az belecsimpaszkodik a hátába. „Még két perc, és aztán könnyebb lesz.” A sebész felemelkedett, kezdi lefejni a bőrt az izmokról, kibontja, elvágja, lefejt a húst, egy hüvelyknyire visszahúzza a bőrt, mint egy kezelőt. Aztán egy merész mozdulattal elvágja az izmokat egészen a csontig. A megnyitott erekből véráradat borítja el a sebészt és folyik csobogva a padlóra. Az ügyes szakember nyugodtan és rendíthetetlenül végezte a munkáját, egy szót se szólt, de egyszerre a néma csöndben ráförmedt az ügyetlen ápolóra: „Te szamár, nem tudod elkötni az ütőeret?” A gyakorlatlan ápoló nem szorította rá eléggé a hüvelykujját az érre és így nem akadályozta meg a vérzést. A beteg a fájdalom csúcán gyenge hangon dadogja: „Elég volt, elég volt, hagyjatok meghalni.” Arcán jeges veríték csorog, de még egy percet ki kell bírnia, egy végtelennek tűnő percet. A műtőorvos tele együttérzéssel számolja a másodperceket. Hol operáló mesterére néz, hol a páciensre, akiben igyekeznek tartani a lelket: „Már csak egy perc.” És valóban eljött a fűrész ideje, már hallani az acél sivítást, amikor az élő csontba behatol és leválasztja a testről a félig elüszkösödött végtagot. De a fájdalom most már túl sok ennek a legyöngült és kimerült testnek, a nyögések megszűntek, a beteg elvesztette eszméletét. A sebészt már nem tájékoztatják a jajgatások és nyögések, megijed, nem a halálcsendje-e ez a csönd, aggódva nézi a páciensét lélegzik-e még. Csak nehezen tudnak az odakészített szíverősítőkkel életet vinni a félig zárt, megtört szemekbe. De a haldokló mégis visszatér az életbe, összetörve és kimerülten, de legalább nagy szenvedései véget értek.

A szomszéd kórházban kloroformot alkalmaznak. Ennél a módszernél a páciensek, különösen a franciák, két tisztán megkülönböztethető perióduson mennek át. Először izgatottak lesznek, ez néha egészen dühös őrjöngésig fokozódik, aztán átcsapnak a tökéletes levertségbe, kimerülésbe, belekerülnek egy hosszan tartó letargikus állapotba. Azoknál a katonáknál, akik hozzászoktak erős szeszek fogyasztásához, csak igen nehezen érvényesül a kloroform hatása, szervezetük hosszan viaskodik az erős érzéstelenítővel. A kloroform több balesetet és halált okoz, mint amennyit gondolna az ember, néha hiába próbálják életre kelteni azt, aki néhány perccel azelőtt még beszélt.

És most képzeljék el ugyanezt a műtétet egy osztrákon, aki nem tud se olaszul, se franciául, akit úgy vezetnek oda, mint birkát a vágóhídra, mert szót se

tud váltani jó szándékú hóhéraival. A franciák mindenütt együttérzésre találnak, mindenki sajnálja, dicséri, bátorítja őket és ha a solferinói csatáról esik szó, ők maguk is tűzbe jönnek, vitatkoznak. Az emlékek a dicsőség emlékei, elterelik a gondolataikat saját magukról, enyhítik a helyzetük miatti gondot. De az osztrákoknak ezek a könnyítések nem adtak meg. Mindent megteszek, hogy meglátogathassam a különböző kórházakat ahol fekszenek, szinte erőszakkal megyek be a betegszobákba. Micsoda hálával fogadják ezek a derék emberek az együttérző szavakat, a szétosztott kis dohányt! Csüggedt, szelíd arcukon olyan érzelmek rajzolódnak ki, amiknek nem tudnak hangot adni, de a tekintetük beszédesebb, mint bármilyen hálálkodás. Különösen a tisztek fogékonyak minden kis figyelmességre. Ők is, katonák is, emberséges bánásmódban részesülnek, de a bresciaiak semmiféle jóindulatot nem mutatnak irányukban. Isenburg herceg egy másik német herceggel együtt fekszik egy kis, kényelmetlen kórházi szobában.

Jó néhány napon át osztottam dohányt, pipákat és szivart a templomokban és kórházakban. A sok száz pipa és szivar füstje igen hasznos volt, mert elnyomta a gyilkos kigőzölgéseket, azt a szagot, amit a hőségben összezsúfolt rengeteg beteg árasztott. Hamarosan elfogyott Brescia minden dohányja és Milánóból kellett újat hozatni. Ez volt az egyetlen szer, ami megnyugtatta az amputálásra váró, elkeseredett sebesülteket. Sokakat operáltak meg úgy, hogy a pipa a szájukban füstölgött, sokan haltak meg dohányzás közben.

Egy köztisztelőben álló polgár, Carlo Broghetti, rendkívül szívélyesen maga vitt el a kocsiján a város kórházaiba és segített szétosztani a dohányt, amelyet a kereskedők sok ezer kis papírzacskóba csomagoltak, hatalmas kosarakba raktak és derék katonák cipeltek. Mindenütt örömmel fogadtak minket. Egyedül egy lombardiai orvos, Calini gróf, nem akarta megengedni, hogy a gondjaira bízott San Luca katonai kórházban szivarokat osztogassunk. A többi orvos azonban mind hálás volt, örült a betegeknek nyújtott ajándéknak. Ez a kis kellemetlenség nem állított meg engem és meg kell mondanom, hogy ez volt az első akadály, az első nehézség bármilyen csekélység volt is, amibe ütköztem. Eddig nem találkoztam semmi ilyen ellenkezéssel és ami még meglepőbb, egyetlenegyszer se kellett felmutatnom az útleveletem, sem a magas rangú tisztektől* kapott ajánlóleveleimet más magas rangú tisztekhez, amelyekkel pedig tele volt a tárcám.

*Az egyik ajánlólevelet Beaufort d'Hautpoul márk, tábornok adta, aki kitűnt jó és szívélyes természetével és ragyogó katonai érényeivel. A Toscanát megszállva tartó hadtest vezérkari főnöke volt, majd utána a szíriai hadjárat vezénylő parancsnoka. Beaufort tábornok annak a néhai Budé grófnak az unokaöccse, aki az aini főtanács tagja volt, és 1862 júliusában halt meg Genfben. Mindenki, aki ismerte, fájalta a halálát.

Így nem éreztem úgy, mintha vereséget szenvedtem volna és még ugyanaznap délután új kísérletet tettem San Lucában. Sikerült is nagy adag szivart kiosztanom a derék betegek közt, akiknek előzőleg igazán nem a magam hibájából, tantaluszi kínokat okoztam. Amikor látták, hogy visszajöttem örömteli felkiáltásokkal és elégedett sóhajokkal fogadtak

Járkálásaim során elkerültem egy kolostor második emeletén egy szobasorba, labirintusszerű nagy épület volt, a földszintje és az első emelete zsúfolva betegekkel. Az egyik ilyen másodemeleti szobában négy-öt lázas sebesültet találtam, egy másikban tizet vagy tizenötöt, a harmadikban mintegy húszat. Mind ágyban feküdt, segítség és ápolás nélkül, és azon panaszkodtak, hogy órák óta nem láttak ápolót. Könyörögtek, hozzak nekik egy kis levest, mert jéghideg víz volt minden italuk. Egy végeérhetetlen folyosó végén, teljesen különálló szobában haldoklott egy fiatal bersagliero. Mozdulatlanul feküdt a betegágyon, tetanusza volt. Még volt benne élet, a szeme nyitva volt, de nem hallott, nem értett semmit. Ővele se törődött már senki. Nem egy francia katona kért arra, hogy írjak a szüleinek, volt aki azt akarta, hogy a kapitányának írjak aki a távoli családot helyettesítette az ő szemében. A Szent Klement kórházban egy bresciai hölgy, Bronna grófnő, szenthez méltó áldozatkészséggel ápolta az amputáltakat. A francia katonák elragadtatással beszéltek róla és csodálták, hogy semmilyen undorító dolog sem riasztotta vissza „Sono Madre” - Anya vagyok - mondta nekem fenséges egyszerűséggel. Anya vagyok! Ez a mondat megmagyarázta, hogy odaadása miért volt olyan tökéletes és olyan anyai.

Az utcán ötször-hatszor megállítanak, a helybeliek kérik menjek el a házukba és tolmácsoljak köztük és a sebesült őrnagy, kapitány vagy hadnagy közt, akit befogadtak a házukba és a legnagyobb szeretettel gondoznak, de akivel nem bírnak szót váltani, mert az nem tud olaszul. Betegük nyugtalan, ideges, bosszantja, hogy nem értik és ezzel kétségbe ejti a családot, mert hiszen mindnyájan a legnagyobb szeretettel veszik körül és fáj nekik, hogy a láz és szenvedés keltette rossz kedvvel fogadja őket. Másutt az olasz orvos szeretne eret vágni a sebesültön, de az azt hiszi, hogy amputálni akarja, minden erejével ellenáll, felizgatja magát és ezzel árt az egészségének. Csak az anyanyelvén elhangzó megnyugtató magyarázó szavak csillapíthatják le Solferino megnyomorítottjait ebben a siralmas bábeli zürzavarban. Pedig mennyi kedvességgel és türelemmel veszik körül a bresciaiak azokat, akik áldozatot hoztak értük és azért, hogy az ő hazájuk megszabaduljon az idegen elnyomástól! Őszintén megsiratják azokat, akik belehalnak sebesüléseikbe. Milyen megható látvány, amikor családként kísérik a koporsót a Szent János-kaputól a Campo Santóig, a temetőig vezető cédrusokkal szegett úton, utolsó útjára viszik a francia tisztet, aki néhány napig a vendégük volt, úgy siratják el, mint egy barátot, rokont, vagy a fiukat, pedig talán még a nevét se tudták.

A kórházakban meghalt katonákat éjszaka temetik. Most már felírják a nevüket és a számukat, amit Castiglionében még nem tettek meg.

Minden lombard város ragaszkodott ahhoz, hogy kivehesse részét a sebesültek ellátásában. Bergamóban, Cremonában igen jól szervezték meg a segítséget, a speciális társaságokat a hölgyek segélybizottságai támogatták, akik tökéletes gonddal ápolták a rájuk kiosztott betegeket.

Megtörtént egyszer egy cremonai kórházban, hogy egy olasz orvos ezt találta mondani: „A jó dolgokat szövetséges barátainknak tartogatjuk. Az ellenségnek éppen csak a legszükségesebbet nyújtjuk - és ha meghalnak, annyi baj legyen!” Barbár kijelentése mentségül mindjárt felhozta azt, hogy néhány Veronából és Mantuából érkező olasz katona beszámolója szerint az osztrákok minden segítség nélkül hagyták meghalni a francia-szárd hadsereg sebesültjeit. Ezt hallván egy cremonai hölgy, xxx grófnő, aki minden erejét a kórháznak szentelte, kifejezést adott helytelenítésének és kijelentette, hogy ő ugyanolyan gondosan ápolja az osztrákokat, mint a szövetségeseket, nem tesz különbséget barát és ellenség közt, mert mint mondta „a mi Urunk Jézus Krisztus nem különböztetett meg így embereket, ha jó cselekedetre került sor”. És igaza is volt, mert ha elő is fordulhatott, hogy kezdetben kissé durvábban bántak a szövetséges hadsereg foglyaival, ezek a beszámolók mégis pontatlanok és túlzottak voltak és a fentihez hasonló kijelentést semmi sem tette megengedhetővé.

Ami a francia orvosokat illeti, ők mindent megtesznek, ami emberileg lehetséges, nem törődnek azzal, kinek mi a nemzetisége, egyformán fáj nekik akárki az, akin nem tudtak segíteni.

Hallgassuk meg erre vonatkozóan Sonrier doktort: „Csak nagy szomorúsággal tudok visszagondolni arra a huszonöt ágyas kis kórteremre Cremonában, ahol a legsúlyosabban sebesült osztrákok feküdtek. Magam előtt látom a föld színű, beesett arcokat, amelyeket megfonnyasztott a kimerültség és a gennyes gyulladások. Némajátékkal, kétségbeesett jajkiáltásokkal könyörögnek, mint valami utolsó kegyért, hogy vágjuk le azt a végtagjukat, amelyet még megmenteni próbáltunk és vessünk véget annak a szörnyű szenvedésnek, amelynek csak tehetetlen szemlélői voltunk.”

Brescia főintendánsa Faraldo, Gualla doktor, aki a városi kórházak igazgatója volt, Commisetti doktor, a szárd hadsereg főorvosa és Carlo Cotta doktor, Lombardia egészségügyi főfelügyelője egymással versenyzett az odaadásban. Nevüket tisztelettel kell emlegetni a kitűnő Larrey báró neve mellett. Larrey a francia hadsereg orvosi főfelügyelője volt. Isnard doktor, elsőosztályú főorvos, rendkívül jó kezelőorvos és jó szervező volt. Bresciában kitűnt mellette Thierry de Maugras és a bátor és fáradhatatlan sebészek egész sora, akiknek legszívesebben mind felsorolnám a nevét. Mert ha azok, akik ölnek, számot tarthatnak a dicsőségre, akkor azok, akik gyakran életük kockáztatásával is gyógyítanak, ugyancsak megérdemlik a megbecsülést és a hálát. Egy észak-amerikai orvos,

doktor Norman Bettun, aki Kanadában a torontói egyetemen anatómus, azért jött Strasbourgba, hogy segítséget adjon ezeknek az orvosoknak. Orvostanhallgatók jöttek Bolognából, Pisából és más itáliai városokból. Nem csak Brescia lakói, de néhány átutazóban levő francia, svájci és belga jött ide, hogy felajánlja szolgálatait és hasznossá tegye magát a betegek mellett. Osztottak narancsot, üdítő italokat, kávé, dohányt. Egyikük felváltott egy forintot az egyik horvátnak, aki már egy hónapja rimánkodott ezért a pénzváltásért, mert csak így tudta használni a kis pénzét, egész vagyont.

A San Gaetano templomban egy Ferenc-rendi szerzetes tünt ki buzgalomával. Volt ott egy gyógyulófélben levő fiatal piemonti katona, aki Nizzából származott, beszélt olaszul és franciául és így tolmácsolni tudta a franciák panaszait a lombard orvosoknak. Ott is tartották tolmácsként. Piacenza három kórházát magánemberek és jótékony hölgyek igazgatták, ők álltak be ápolni. Az egyik fiatal lánynak hiába könyörgött a családja, hogy ne töltsen ott minden napját, mert féltették a veszélyes járványos lázaktól, ő csak folytatta a vállalt munkát olyan teljes szívvel-lélekkel, hogy minden katona rajongott érte. „Boldogságot hoz ebbe a kórházba” - mondták. Milyen nagyszerű lett volna, ha lett volna Lombardia városaiban vagy száz tapasztalt és képzett, önkéntes ápoló és ápolónő! Maguk köré gyűjthették volna a szórványos és szétszórt segítőköt, akiknek mindnek szüksége volt a határozott vezetésre. Mert nemcsak az volt a baj, hogy azok akik vezetésre és tanácsadásra képesek voltak, nem győzték a munkát, hanem az is, hogy azok, akik teljes odaadással bekapcsolódtak, híján voltak minden ismeretnek és gyakorlatnak, és így odaadásuk sokszor nem érte el a célt. Mit is tehetett ilyen hatalmas és sürgető feladattal szemben egy maroknyi egyedülálló ember, ha mégoly lelkes jóindulat fűtötte is őket! Nyolc-tíz nap után, akármilyen őszinte volt is a bresciaiak jótékonyága, a lelkesedés alábbhagyott. Néhány tiszteletreméltó kivételtől eltekintve a legtöbben belefáradtak, beleuntak. Baj volt az is, hogy a beteggondozásban gyakorlatlan lakosság gyakran olyan élelmet vitt a templomokba és kórházakba, ami ártott a betegeknek, úgy hogy végül is meg kellett tiltani a bejárást. Sokan szívesen odamentek volna egy-két órára, de visszariadtak attól, hogy engedély után járkáljanak. A segítőkész idegenek hol ilyen, hol olyan váratlan akadályra bukkantak, amíg végül is elkedvetlenedtek. Ha lettek volna olyan önkéntes ápolók, akiket gondos kiválogatás és betanítás után szervezetek küldték ide, akkor azok könnyedén legyőztek volna minden nehézséget és összehasonlíthatatlanul több jót tehetek volna.

A csata utáni első nyolc napon azok a betegek, akiknek az ágyánál az elhaladó orvos megcsóválta a fejét és azt mondta: „Itt már nincs mit tenni!”, ezután nem kaptak többé semmiféle gondozást és elhagyatva, elhanyagolva haltak meg. És ez bizony természetes, ha azt nézzük, milyen kevés volt az ápoló és milyen tenger sok a sebesült. Szomorú és kegyetlen, de elkerülhetetlen logika kívánta, hogy ezeket veszni hagyják, ne törődjenek velük, ne pazarolják rájuk azt

az értékes időt, amivel esetleg megmenthettek olyan katonákat, akiknek a gyógyulása nem volt reménytelen. Sokakat ítéltek így eleve halálra és bizony nem voltak süketek ezek a szerencsétlenek, akik felett elhangzott a könyörtelen ítélet. Hamarosan észrevették azt is, hogy velük nem foglalkozik senki és kétségbeesetten haltak meg anélkül, hogy bárki sajnálkozott volna rajta, vagy akár csak felfigyelték volna rá. Nem egynek még jobban megkeseríthette utolsó napjait az, ha valami fiatal zuáv feküdt mellette könnyű sérüléssel és könnyed, oda nem illő tréfálkozásai nem hagyták őt nyugodni a szomszéd ágyban. Az sem volt könnyebb, ha egy másik hozzá hasonlóan szerencsétlen feküdt a közelében és végig kellett néznie a haldoklását, előre látva, hogy őreá is ez vár. És akinek azt kellett végignéznie, hogy vannak emberek, akik a haldokló tehetetlenségével visszaélve turkálnak a holmijában és elvisznek mindent, amit arra érdemesnek tartanak! Vagy akinek már nyolc napja levelei vannak a postán a családjától, és ha megkapná, végtelen vigaszt nyújtának neki, de hiába könyörög az örnek, hogy hozzák el, csak azt a durva választ kapja, hogy más dolguk van, erre nem érnek rá.

Talán jobban jártál volna, te szegény mártír, ha egy lövéstől hirtelen pusztulsz el a vérengzés mezején, a dicsőségnek nevezett ragyogó szörnyűségek között. Ha az ezredesed mellett az ezredzászló védelmében esel el, legalább fény övezné most a neved! De talán még akkor is jobban jársz, ha a temetéssel megbízott parasztok élve eltemetnek, míg eszméletlenül heversz a ciprusok dombján vagy Medola síkságán, mert haldoklásod rövid lett volna. Most itt, agóniák egész sorát kell elviselned és már nem a becsület mezeje tárul eléd, hanem a szörnyűségekkel körített, komor halál és a neved mellett gyászbeszéd helyett csak ez fog állni: Eltűnt.

Mi lett abból a mély, bensőséges, kimondhatatlan mámorból, amely olyan különösen és titokzatosan felvillanyozta a csata kezdetén a bátor katonát, hogy a solferinói ütközet napján, amikor az élete forgott kockán, mégis vidáman rohant előre, embertársai vérére szomjasan! Hová tűnt az első harcok és győztes bevonulások dicsvágya, lelkesedése, amelyet még megsokszorozott a harci zene büszke dallama, a kürtök zengő hangja és a zenébe belesüvöltő golyók füttyülése, a bombák robaja, a felrobbanó és szétrepülő kartácsok fémes csattanása. Hová lettek azok az órák, amikor a lelkesedés, a veszély vonzása és az öntudatlanságig fokozódó izgalom elkergeti a halál gondolatát!

Lombardia kórházaiban meg lehetett tanulni, fel lehetett mérni, milyen árat kell fizetni azért, amit az emberek büszkén Gloire-nak, dicsőségnek neveznek. A XIX. században a veszteségek számát tekintve csak a solferinói csatát lehet összehasonlítani a borogyinói, lipcsei és waterlooi ütközettel. És valóban 1859. június 24-ének halottait és sebesültjeit összeszámolva az osztrák és a francia-szárd hadseregben az eredmény a következő: 3 tábornagy, 9 tábornok, 1566

különböző rangú tiszt - közülük 630 osztrák és 936 szövetséges - és mintegy 40000 közkatona és altiszt. *

*A francia újságok és kiadványok szerint a villafrancai békeszerződés aláírásakor Hess tábornagy elismerte, hogy az osztrák hadseregben 50 ezer ember vált harcképtelenné Solferinónál, mert „a franciák vontsövű ágyúi megtizedelték tartalékainkat”. Ennek a jelentésnek a hitelességéhez azonban kétség fér.

Két hónappal később a három hadseregben újabb 40000 kellett hozzáadni ehhez a számhoz, ennyien voltak akik megbetegedtek és meghaltak, vagy a június 24-i túlságos kimerüléstől, vagy az utána következő napok fáradalmaitól, esetleg a szokatlan klíma nyárközépi veszélyeitől a lombardiai síkságok trópusi melegétől, vagy pedig vigyázatlanságból eredő balesetektől.

Ha eltekintünk a katonai dicsőség szempontjaitól, akkor ez a solferinói csata minden semleges és nem részrehajló ember szemében európai méretű katasztrófát jelent. *

*Lássuk, mit mond Paul de Molénes, aki a francia hadsereg magas rangú tisztjeként vett részt a csatában és aki ezeket az én véleményemmel teljesen egyező sorokat írta:

„1800-ban, a marengói csata után, amely pedig távolról sem volt olyan gyilkos, mint a solferinói, Bonaparte Napóleont olyan váratlan és hatalmas érzés fogta el, amilyen nem szokásos politikusoknál, és talán magasabb régiókba tartozik, mint a zseni megnyilvánulásai, olyan érzés, amely a hősiesség lelke maradványa, és csak Isten előtt nyílik meg az emberi tudat legfelső és legrejtettebb zugaiban. Ezt írta Napóleon erről az osztrák császárnak: „A harctérről, szenvedő sebesültek és 15 ezer halott teteme között állva szólítom Felségedet, hallgassa meg az emberiség hangját.” Roppantul megrázott engem ez a levél, amelyet egy híres történész manapság tárt elének teljes egészében. Maga aki írta, is megrázott és döbbszent volt. De megdöbbenésébe nem keveredett titkos megbánás, mint azokéba, akik megbánva egy szívből jövő jócselekedetüket, azt mondják, hogy aludtak, amikor elkövették, és most ébrednek fel. Napóleon elfogadta ezt a gondolatot abban a váratlan formában, ahogyan felmerült benne, mert ismerte a forrását.” És Paul de Molénes hozzáteszi: „A solferinói csata újra fakasztotta azt a forrást, amely a marengói győztest a szánalomnak és a szomorúságnak erre a szokatlan kiáltására készítette.”

A sebesülteket éjszaka szállították tovább Bresciából Milánóba, hogy elkerüljék a nappali forróságot. Ez ismét rendkívül drámai és megrázó látvány, a nyomorék katonákkal teli vonatok, a megérkezés a pályaudvarra, amely tele van komor és néma emberekkel. Szurokfáklyák világítanak, a tömeg szinte reszket az együttérzéstől, az emberek a lélegzetüket is visszafojtják, hogy hallják a nyögéseket és elnyomott jajdulásokat.

A Garda tó felé visszavonuló osztrákok június folyamán többfelé felszedték a vasúti síneket a Milánó-Velencei vonalon, Milánó és Brescia illetve Peschiera között. De a vágányokat hamar helyreállították, és ismét átadták a forgalomnak*, hogy lehetővé tegyék a szövetséges hadsereghez küldött muníció és élelem szállítását, és a bresciai kórházak kiürítését.

*Ez a gyors eredmény elsősorban Charles Brot milánói bankár aktivitásának és energiájának köszönhető. Ő volt a lombard-velencei vasút egyetlen olyan igazgató-tanácsi tagja, aki a háború idején a városban maradt.

Minden állomáson keskeny, hosszú barakkokat emeltek a sebesültek befogadására. Kiemelték őket a vagonokból, ágyra vagy egyszerűen matracokra fektették őket, sorban egymás mellé. A hangárokból asztalok álltak, tömve kenyérral, levessel, borral és főleg friss vízzel, de volt ott tépés és kötés is, mert ezeknek a hiánya állandóan érezhető volt. Mindenütt, ahol a konvoj megáll, a helység fiataljai fáklyákat tartanak, hogy eloszlassák a sötétséget és a lombardiaiak sietve hozzák figyelmességük és hálájuk jeleit a solferinói győzőknek. Áhítatos csendben kötözik a sebeket. A sebesülteket rendkívül gyöngéden emelik ki a vagonokból, óvatosan fektetik le az előkészített fekhelyekre. Az asszonyok frissítő italokat kínálnak és mindenféle enivalót hoznak azoknak, akik gyógyulófélben vannak és utaznak tovább Milánóba. Ide éjszakánként mintegy ezer sebesült érkezik* több napon át.

*Június közepe táján, tehát a solferinói csata előtt, már körülbelül 9000 sebesültet ápoltak a milánói kórházakban, akik az előző ütközetekben sérültek meg. Magában a Közpon-ti kórházban, amelyet a XV. században Bianca Visconti, Sforza herceg felesége alapított, közel 3000 embert helyeztek el.

A solferinóiakat ugyanazzal a szeretettel és segítőkészséggel fogadják, mint előbb a magentaiakat és marignaniakat.

De elmúlt az az idő, amikor rózsaszirmok hullottak a milánói arisztokrácia pompás palotáinak balkonjairól a tisztek csillogó vállrojtjaira és arannyal, zománccal ékesített kitüntetéseire. Akkor a szép és bájos fiatal lányokat még sebébé tette a szenvedélyes lelkesedés. Most forró könnyek, fájdalmas meghatódottság és együttérzés változtatja meg őket és teszi odaadóvá, türelmessé, önfeláldozóvá.

Minden kocsival rendelkező család megjelenik a pályaudvaron, hogy sebesültet vigyen haza. Több mint 500 ilyen milánói kocsit érkezik a vonathoz. Gazdag hintók és egyszerű szekerek indulnak minden este a Porta Tosához, ahová a velencei vonat érkezik. Nemes olasz hölgyek kötelességüknek tartják, hogy maguk helyezték el matracokkal, párnákkal, takarókkal kibélelt kocsijukban a rájuk osztott sebesülteket. A kocsit maga az előkelő férj hajtja, bár szolgálja ugyanolyan lelkesen segédkezik. A tömeg megtapsolja elhaladtukban a szenvedés e kiválasztottjait. Az emberek tiszteletteljesen kalapot emelnek, kísérik a pompás kocsikat, megvilágítva fáklyáikkal a sebesültek szomorú arcát, akik pedig próbálnak mosolyogni. Elkísérik őket a paloták és vendéglátó házak küszöbéig, ahol aztán a legfondosabb ápolásban lesz részük.

Minden család haza akar vinni francia sebesültet, és minden módon igyekszik elfeledtetni vele, hogy távol van hazájától, szüleitől, barátaitól. A magánházakban és a kórházakban egyaránt a legjobb orvosok kezelik őket.*

*A legtöbb milánóinak néhány nap múlva be kellett szállítania a hazavitt beteg katonákat a kórházakba, mert szétszórtságuk nehezítette a kezelésüket, túl nagy feladatot rótt az orvosokra, akik nem győzték így a beteglátogatásokat.

A városi kórházak legfelső igazgatásával Cuvelier doktort bízták meg, aki sikerrel tett eleget a nehéz feladatnak, amelyre az olasz hadsereg sebész-főorvosa jelölte ki. Ez utóbbit a solferinói csata után Faraldo támogatta, Brescia tartomány főintendánsa. Az ő tevékenységéről és nemes érzelmeiről csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk.

A francia hadsereg június közepén, amikor megindult Milánóból Brescia felé, több mint 8000 sebesült elhelyezésére alkalmas helyet hagyott maga mögött.

Meg kell említenünk, hogy az emberiség szempontjai figyelembevételével milyen jó volt a francia hadseregben a szervezés. Ez elsősorban Randon tábornagy öccsellenciájának köszönhető, aki akkor hadügyminiszter volt, továbbá Vaillant tábornagnak, az olasz hadsereg vezérőrnagyának és Martimprey tábornoknak, a hadsereg főhadsegédének.

Milánó legelőkelőbb hölgyei bátran és kitartóan gondoskodnak róluk. Ott virrasztanak a közkatonák betegágyánál ugyanúgy, mint a tisztek mellett. Signora Uboldi de Capei, Signora Boselli, Signora Sala született Taverna grófnő és sokan mások lemondtak megszokott fényűző és kényelmes szokásaikról, hogy egész hónapokat töltsenek a szenvedők ágya mellett. Jótéteményeikkel nem hivalkodtak, gondosságuk, vigasztalásuk, figyelmességük mindenki tisztelő elismerését kiérdemelte. A katonák őrangyaluknak nevezték őket, a családok hálával gondoltak rájuk. Volt köztük anya, akinek a gyászruhája friss bánatról tanúskodott. Egyikük, L... grófnő, ezt mondta Bertherand doktornak: „A háború elrabolta a legidősebbik fiamat. Nyolc hónappal ezelőtt halt meg, az Ön hadseregében, Sevastopolnál. Egy golyó ölte meg. Amikor meghallottam, hogy francia sebesülteket hoznak Milánóba és hogy ápolhatom őket, éreztem, hogy Isten megküldte nekem az első vigaszt.”

Verri-Borromeo grófnő*, a központi segélybizottság elnöknője, a fehérnemű- és kötésraktárakat igazgatta és magas kora ellenére arra is futotta az idejéből, hogy naponta több órán át felolvasson a sebesülteknek. Minden palotában betegeket ápolnak. A Borromeo palotában magában 300 sebesült fekszik. Az Orsolya-rend főnökasszonya, Marina Videmari nővér, egy kórházat vezet, amely rend és tisztaság szempontjából például szolgálhat. A teljes szolgálatot az apácák látják el.

*Giustina Verri, született Borromeo grófnő, 1860-ban halt meg Milánóban, általános gyász közepette. A tépések és kötések raktára a Contrada San Paolóban volt; ő látta el a vezetését rendkívüli rátermettséggel. Az adományok különböző országokból és vidékekről érkeztek, elsősorban Torinóból, ahol Pallavicini-Trivulzio grófnő az övéhez hasonló munkát végzett.

Különböző svájci városok, köztük Genf és a francia Savoie nagy mennyiségű fehérneműt és kötszert küldött Torinóba Appia doktor közvetítésével, aki Genfben kezdeményezte

ezt a mozgalmat. Nagy pénzüsszegeket fordítottak arra, hogy a sebesülteknek – nemzetiségre való tekintet nélkül - mindenféle kisebb segítséget nyújtsanak. G. grófnő ennek érdekében bizottság felállítását javasolta. Párizsban helyeselték javaslatát és Genfben hozzáfogtak a megvalósításhoz. Tekintettel Svájc semlegességére, ahol így a rokonszenvek természetesen megoszlottak a két hadviselő fél közt, a torinói és milánói bizottságok útján ide juttatták el az adományokat és itt osztották szét igazságosan a franciák, osztrákok és olaszok között.

Torinóban a jószívű, nagylelkű és odaadó Pallavicini-Trivulzio hercegnő volt a legfőbb bizottság elnöke; ez volt a Comitaco delle Signore per la raccolta di bende, filace, a pro dei feriti. Nagy feladatához méltó aktivitást fejtett ki. Más hasonló bizottságok is alakultak Torinóban, ahol a lakosság sokat tett a háború áldozataiért.

Lassan, lassan mégis csak megjelennek a torinói úton a lábadozó francia katonák kis csoportjai. Arcukat megbarnította az itáliai napsütés, egyiknek a karja van felkötve, a másik mankókra támaszkodik, mindegyikőjükön nyomot hagyott a súlyos sebesülés. Az egyenruhájuk megviselt, rongyos, de pompás féherneműt hordanak, amellyel gazdag lombardok látták el őket, cserébe a véres ingükért. „A véretek a mi hazánk védelmében folyt” - mondták nekik az olaszok – „eltesszük emlékebe véres ingeteket”. Ezek a francia fiatalok, akik néhány héttel ezelőtt erős, egészséges emberek voltak, most fél karral, fél lábbal, vagy bepólyált, vérző fejjel járnak. Kezdenek beletörődni bajaikba, keserű fájdalommal veszik tudomásul, hogy le kell mondaniuk a katonai pályáról és arról is, hogy családjukat támogathassák. Tudják, hogy szánalom és sajnálkozás vár rájuk és hogy ezentúl terhére lesznek másoknak, sőt maguknak is.

El kell mondanom, hogy Solferinóból hazatértemkor találkoztam Milánóban egy tiszteletreméltó öregúrral, Ch. de Bryas márki volt képviselővel, Bordeaux hajdani polgármesterével. A márki rendkívül vagyonos ember volt és kizárólag azért utazott Itáliába, hogy sebesült katonákon segítsen. Örültem, hogy segíteni tudtam ennek a nemes emberbarátnak a Bresciába utazásnál. Július első felében akkora volt a zűrzavar és a zsúfoltság a Porta Tosa pályaudvaron, ahová kikísértem, hogy szinte lehetetlen volt eljutni a vagonokhoz. Magas kora, állása, és hivatalos küldetése ellenére (egy jótékony misszió francia vezetésével volt megbízva) képtelen volt helyet szerezni a vonaton. Ez a kis incidens is illusztrálhatja, hogy milyen rendkívüli volt a tolongás az állomáson és környékén.

Ismertem még egy franciát aki, süketsége ellenére, kétszáz mérföldet tett meg csak azért, hogy honfitársait ápolja. Mikor azonban Milánóba érkezett és meglátta a meglehetősen elhagyatott osztrák sebesülteket, elhatározta, hogy nekik szenteli az erejét. Mindent megtett az érdekükben, ezzel fizetett azért a rosszért, amit negyvenöt évvel ezelőtt elszenvedett tőlük. Ugyanis 1814-ben, amikor a Szent Szövetség hadserege benyomult Franciaországba, egy osztrák tiszt beszállásolta magát az ő szüleinél. Ő akkor még egészen fiatal volt, és éppen betegen feküdt. Betegsége undort keltett az osztrák tisztben, úgyhogy durván kikergette őt a házból. Ennek a brutális tettnek volt a következménye, hogy megsüketült és azóta is sokat szenved emiatt.

Az egyik milánói kórházban feküdt a gárda egy zuáv őrmestere. Energius és büszke férfi, aki panasz nélkül viselte el, hogy a fél lábát amputálták, mégis nem sokkal ezután, amikor az állapota már javult és a gyógyulás szépen haladt, mélységes bánatba süllyedt. Szomorúsága napról napra nőtt és az okát nem tudták megmagyarázni. Egy apáca, aki már könnyeket is látott a szemében, addig-addig faggatta, amíg a zuáv elmondta, hogy ő az egyetlen támasza idős és beteg édesanyjának és amíg egészséges volt, minden hónapban küldött neki öt frankot, amit a zsoldjából takarított meg. Most azonban nem tud segíteni az anyjának, aki biztosan keserves pénzsűkében van, nem tudta elküldeni a pénzt. A nővér megsajnálta és adott neki egy ötfrankost, amit az rögtön haza is küldött.

T ... grófnő is értesült az esetről, mert foglalkoztatta ennek a bátor és derék katonának a búskomorsága és egy kisebb összeget akart juttatni neki az anyja számára. Az őrmester nem fogadta el, köszönettel visszaadta a grófnőnek mondván: „Juttassa ezt a pénzt olyanoknak, akiknek nagyobb szüksége van rá, mint nekem. Remélem, hogy jövő hónaptól kezdve rendszeresen tudok pénzt küldeni anyámnak, mert azt hiszem, nemsokára megint dolgozhatom.”

Egy milánói dáma, történelmi név viselője, 150 ágygal bocsátotta a sebesültek rendelkezésére a palotáját. A pompás palotában elhelyezett katonák közt volt a 70-es gránátoszred egy tagja is, aki amputáció után élet és halál közt feküdt. A hölgy vigasztalni próbálta, beszélgetett vele a családjáról és a gránátos elmesélte, hogy a francia Gers megyéből származik, egy parasztházaspár egyetlen fia és legfájóbb gondja az, hogy nyomorban hagyja a szülőket, akiknek ő volt egyetlen támasza. Azt is elmondta, hogy mennyire szeretné halála előtt még egyszer megcsókolni az anyját. A hölgy nem válaszolt semmit de azonnal elhatározta, hogy elutazik Milánóból, vonatra szállt és elment Gers megyébe a családhoz, akiknek a címét megszerezte, átnyújtott kétezer frankot az öreg, beteg apának és az anyával együtt elutazott Milánóba. A szegény öregasszony a fiához érkezett, hat nappal a grófnővel folytatott beszélgetés után és a fiú sírva - és jötevőjét áldva - megölelhette az anyját.

De vajon minek mesélek el ennyi fájdalmas, szívet tépő esetet, mikor ezzel talán újabb, fájdalmas érzelmeket keltek? Minek részletezek siralmas jelenségeket, talán túlságosan is aprólékosan és elszomorítóan?

Erre a jogos kérdésre hadd válaszoljak újabb kérdéssel.

Nem volna-e mód arra, hogy önkéntes segítőegyesületeket alakítsunk, amelyeknek az a célja, hogy háború idején ápolják, vagy ápoltassák a sebesülteket?

Minthogy le kell mondanunk a Béke Barátai Egyesületének óhajáról és vágyairól, vagy a Saint-pierre-i abbé és De Sellon gróf törekvéseiről, mert az emberek továbbra is öldöklük egymást gyűlölet nélkül és a háborúban az a legnagyobb dicsőség, ha minél több embertársát legyilkolta valaki.

Sokan úgy tartják, mint Joseph de Maistre gróf mondja, hogy „a háború istentől származik” és napról napra újabb és újabb, szörnyűbb és szörnyűbb pusztító fegyverek előállításán törik a fejüket jobb ügyhöz méltó buzgalommal. És ezeknek a gyilkos fegyvereknek a feltalálói szinte minden európai nagyhatalom még bátorítja és ki-kifegyverkezik, amennyire csak bír.

Ki kellene használni a viszonylag nyugodt és békés időket arra, hogy megoldjuk ezt a rendkívüli jelentőségű problémát.

Biztosra veszem, hogy ha foglalkozni kezdenek vele, akkor ez a tárgy megszólaltatja a nálam illetékesebbeket és hivatottabbakat. De először arra van szükség, hogy ezt a kérdést Európa nagy családjának különböző ágai elé tárjuk és megnyerjük az ügy számára mindazokat, akiknek szelleme emelkedett és szívük megmozdul mások szenvedése láttán.

Az erre a célra létrehozott egyesületek, ha már állandó jelleggel megalakultak, békeidőben bizonyos mértékig tétlenek maradhatnak. Nagy szolgáltatásokat tehetnének ezek az egyesületek járványok és elemi csapások: árvíz, tűzvész idején. Az az emberbaráti mozgatóerő, amely létrehozta őket, megindítaná a tevékenységüket minden olyan alkalommal, amikor szükség van rájuk.

Háború esetére azonban teljes szervezettségben készen állnának. Meg kellene kapniuk minden jóindulatú támogatást annak az országnak a hatóságaitól, ahol a szervezet létrejött, és kérniük kellene a hadviselő felek hatóságainak engedélyét és segítségét ahhoz, hogy elvégezhessék munkájukat. Így fontos volna, hogy minden országban tartozzanak az egyesület igazgató bizottságaihoz köz-

tiszteletben álló és közismert személyiségek is. Ezek a bizottságok felhívást intéznének mindenkihez, akit emberbaráti érzelmek hatnak át, és akik hajlandók erejüket az ügynek szentelni. Felszólítanák őket, hogy a katonai vezetőség beleegyezésével, illetve támogatásával, és ha szükséges, igazgatásával, vigyenek segítséget a csatatérre, ütközet idején; nyújtsanak további ápolást a sebesülteknek a kórházakban, egészen a teljes felgyógyulásukig.

Nem is gondolnánk, milyen sokan hajlandók ilyen önkéntes áldozatokra, ha tudják, hogy hasznos, amit csinálnak, ha meggyőződnek arról, hogy valóban jót tesznek, és ha a felsőbb hatóságok bátorítják őket, megkönnyítik a munkájukat. Még saját költségükre is sokan vállalják ilyen körülmények között, hogy embertársaik segítségére siessenek. Századunkban, amelyet önzéssel és hidegséggel szokás vádolni, nagyon is vonzza a nemes és együtt érző szíveket, a lovagias jellemeket az a lehetőség, hogy minden veszéllyel dacoljanak, mint a katonák, de más feladattal önként a békéért és a vigaszért.

A történelem sok példával szolgál arra, hogy nem csak ábrándozók számítanak ilyen odaadásra. Hogy csak kettőt-hármat idézzünk: Borromei Szent Károly, Milánó püspöke, az 1576-os pestisjárvány idején otthagya egyházmegyéjét és Milánóba ment, hogy a járvánnyal dacolva bátorítást és segítséget vigyen a városba. Az ő példáját követte 1627ben Frederico Borromeo is. Belzunce de Castel-Moron püspök hősies odaadásával tünt ki Marseille-ben ugyancsak pestisjárvány idején 1720-ban és 1721-ben. John Howard végigutazta Európát, hogy meglátogassa a börtönöket és a kórházakat. A besanconi Márta nővér nevét úgy tette ismertté, hogy 1813-tól 1815-ig kötözte a sebesülteket a koalíció seregeiben, nemcsak a francia hadseregben. Őelőtte egy másik apáca, Barbe Schyner nővér tünt ki Fribourg-ban 1799-ben, amikor a hazájába törő ellenségnek és a francia csapatoknak a sebesültjeit ápolta.

De beszéljünk főként két jelenkori esetről, amelyek a krími háborúban történtek és szoros kapcsolatban állnak a mi tárgyunkkal. A francia hadsereg krími sebesültjeit és betegeit kedvesnővérek ápolták, az orosz és angol sereghez pedig északról és nyugatról két bátor ápolónő-csapat érkezett, két szent asszony vezetésével. Alighogy kitört ugyanis a háború, az orosz Jelena Pavlovna nagyhercegnő, Mihály nagyherceg özvegye, született Charlotte Württemberg hercegnő, elindult közel háromszáz jótékony hölgygel, hogy beálljanak a krími hadikórházakba ápolni. Orosz katonák ezrei áldották a nevüket.*

* A krími hadjáratban, 1854-55 telén, II. Sándor orosz cár meglátogatta a krími kórházakat. Az uralkodót úgy megrázta az eléje táruló látvány, hogy azonnal elszánta magát a békékötésre.

A másik irányból Miss Florence Nightingale érkezett. Ő az angliai kórházakat és fő jótékonyági intézményeket járta, életét jótékonyágnak szentelte, lemondva a jólét minden öröméről. Most sürgető üzenetet kapott Lord Sidney Herberttől, a brit birodalom akkori hadügyminiszterétől; menjen a Krímbe és

ápolja az angol katonákat. Miss Nightingale habozás nélkül vállalta a feladatot, tudta, hogy ezt uralkodónője is helyesli és elindult Konstantinápolyba és Szkutariba 1854 novemberében. A népszerű nőt 37 angol hölgy kísérte és megérkezésük után azonnal hozzáfogtak az inkermanni sebesültek ellátásához. Csatlakozott hozzájuk Miss Stanley ötven új kísérőtárrsal, ami lehetővé tette, hogy Miss Nightingale tovább menjen Balaklavába, a kórházak felügyeletére. Tudjuk, lángoló odaadása mi mindent ért el a Krímben.*

*Azok a férfiak, akik látták vagy saját maguk tapasztalták Miss Florence Nightingale jótékonyágát, sose fogják elfelejteni alakját, amint éjszakánként kis lámpással a kezében végigjárta a katonakórházak termeit, megnézett minden egyes beteget, hogy könnyítsen legsürgetőbb bajukon. A róla szóló történetek bekerültek a Történelembe.

A mai időkben is; régen is rengetegen voltak, akik ilyen áldozatokat hoztak, de a legtöbbet elfelejtették, vagy tudomásul sem vették és rengetegnek az áldozata hiábavaló volt, mert elszigetelve cselekedtek, nem támogatta őket a közös, megszervezett rokonszenv.

Ha június 24-én, 25-én és 26-án lettek volna szervezett ápolók Castiglionében vagy Bresciában, Mantuában vagy Veronában, milyen felbecsülhetetlen eredményeket érhetek volna el! Mekkora szükség lett volna rájuk azon a szörnyű péntekről szombatira virradó éjszakán, amikor sebesültek ezrei nyögtek és jajgattak a fájdalomtól és a szomjúság kínjaitól!

Ha Isenburg hercegét hamarabb emelik fel segítő kezek a nedves és véres földről, ahol ájultan feküdt, akkor ma már nem okoznának fájdalmat neki a sebek, amelyeknek mérhetetlenül ártott, hogy csak órák múlva kezelték őket. És ha a lova nem segített volna, hogy megtalálják a holttestek között, akkor bizony segítség híján ott veszett volna a többi sebesült között, akik ugyanúgy Isten teremtményei és akiket ugyanúgy siratott valahol egy család. Azok a szép castiglionei lányok és derék asszonyok bizony nem sok megcsonkított, megnyomorított katonának tudták megmenteni az életét ápolásukkal - pedig még sokan felépülhettek volna. A gyöngé és tanulatlan nők mellé kellett volna tapasztalt férfiak, akiket előre megszerveztek, akik képesek együtt, rendben dolgozni. Az ő határozott és szakszerű munkájuk elkerülhetővé tette volna a baleseteket, a sebek gyógyulását lassító lázokat és így a nagy halálozási számot.

Ha lett volna elég segítő erő a sebesültek összegyűjtésére a medolai mezőn, a San Martino szakadékaiban, a Monte Fontana lejtőin vagy a solferinói dombokon, akkor nem maradt volna június 24-én hosszú órákon keresztül a legszörnyűbb aggodalmak között elhagyatva az a szegény bersagliero, az az ulánus, vagy az a zuáv aki így hiába szedte össze minden erejét, hogy integessen segítségért, könyörögjön egy hordágyért. És nem történt volna meg az, ami sajnos minden valószínűség szerint megtörtént másnap, hogy élőket temettek el a halottak között.

Ha a szállítóeszközök tökéletesebbek lettek volna*, talán megkímélhették volna a gárda voltizsörjét a fájdalmas amputációtól, amit el kellett szenvednie Bresciában és amit annak köszönhetett, hogy sajnálatos módon az ezrede kötözőhelye és Castiglione közötti úton nem jutott kezeléshez.

*Ha jobb szállítóeszközök állnának rendelkezésre a csatatér és a kötözőhelyek között, akkor kevesebb baj történne útközben és így kevesebb amputálásra kerülne sor, ami azt is jelenti, hogy csökkennének a kormányok gondjai, kevesebb csonka embert kellene eltartaniuk.

Az utóbbi időben sebész tanulmányozta a sebesültszállítás kérdését. Így például Appia doktor kigondolt egy könnyű, rugalmas és egyszerű eszközt, amely a törött végtagú betegek szállításánál kiküszöböli a rázkódásokat. Martrés doktor is sikeresen foglalkozott ezzel a kérdéssel.

Louis Joubert, aki valamikor sebészetet tanult a párizsi kórházakban, és most a Francia Császári Kabinet első attaséja, az itáliai háború után kitalált egy rendkívül egyszerű és szellemes „zsákhordágyat”, vagy zsákágyat. Ez annyira bevált, hogy bizonyos számú ilyen alkalmatosságot magukkal vittek a francia expedíciós csapatok Mexikóba és Kokinkínába. Több kormány is felismerte a zsákágy használhatóságát és bevezette a használatát. Most már kezd elterjedni Franciaországban a közigazgatásnál, a nagy ipari központokban: az üzemekben, építkezéseknél, bányakitermeléseknél stb. Ez a "zsák" egyaránt alkalmazható sátorként, tábori ágyként, rögtönzött kórházi ágyként és párnával, takaróval ellátott hordágyként. Joubert találmánya ezzel az ügyes sokoldalúsággal, könnyű súlyával, jó formájával, kis terjedelmével messze felülmúlja az összes előző ilyen eszközt, a régieket és a moderneket egyaránt. Minden elemével könnyen megismerkednek a katonák és mindenféle módon fel tudják használni.

Azok az: egyesületek, amelyeket most szeretnénk megszervezni, egészen rendkívüli módon fogják honorálni azokat, akik mint Joubert, tehetségükkel, kutatómunkájukkal ilyen emberbaráti és jótékony felfedezéseken munkálkodnak.

Sokszor látunk fiatal hadirokkantat, félkezűt, féllábút, amint szomorúan tér haza otthonába. Nem érzünk-e ilyenkor valami lelkiismeret-furdalásfélét, valami sajnálkozást, amiért nem tudtuk megakadályozni a sebesülésnek ilyen gyászos következményét? Hiszen ezek a fiatalok meggyógyulhattak volna, ha idejében megfelelő segítséget kapnak, ha erről a segítségről gondoskodik valaki. És azok a magukra hagyott haldoklók Castiglione kötözőhelyein vagy a bresciai kórházakban, akik gyakran meg sem tudták értetni magukat senkivel, mert nem ismerték a nyelvet, talán nem átkozódva és istenkáromlások közt haltak volna meg, ha áll mellettük valaki, aki meghallgatja és vigasztalja őket. *

*Az itáliai háború során nem egyszer megtörtént, hogy a katonákat annyira elfogta a honvágy, hogy behaltak, bár semmilyen betegségük vagy sebesülésük nem volt.

Mennyi tennivaló maradt még bármennyire igyekeztek is a lombardiai városok és Brescia lakossága! Még soha, egyetlen háborúban, egyetlen korban sem alakult ki ilyen széles körű jótékonyosság. Mégis ez is messze alatta maradt a bajoknak, amelyek orvoslásra vártak és jóformán csak a szövetséges hadsereg sebesültjeire szorított és az osztrákokat nem érintette. Egy nép mondott így

köszönetet, amiért felszabadították az ellenséges elnyomásból. Voltak Itáliában bátor asszonyok, akiknek a türelme és kitartása nem fogyott el, de sajnos a végén már meg lehetett számolni őket! A járványos lázak sokakat elriasztottak, az ápolók és szolgák sem álltak helyt végig úgy ahogy elvárták tőlük. Az ilyen feladatokat nem lehet pénzért végezni, mert akkor az undor vagy a fáradtság hamar legyőzi a pénzéhséget, érzéketlenné, keménnyé, lustává tesz. Ugyanakkor azonnali segítség kell, mert amivel ma még megmenthetünk egy sebesültet az már hiábavaló holnap, a késedelem kedvez a gangrénának - és a gangréna elviszi a beteget. *

*Az itáliai hadjárat elején, amikor még egyetlen ütközetet sem vívtak, Mme N ... egy genfi szalonban azt javasolta, alakítsanak bizottságot, amely segítséget küld a sebesülteknek. A jelenlevők közül többen elhamarkodottnak tartották ezt a javaslatot, én magam is azt feleltem: „Hogy is lehet tépécsinálásra gondolni, amikor még egyetlen sebesült sincs?” Pedig már az első összeütközésektől kezdve mekkora szükség lett volna erre a tépésre a lombardiai és venetói kórházakban!

Azoknak az eseményeknek a látványa, amelyeket ebben a könyvben leírtam, változtatták meg a felfogásomat, és kényszerítettek rá, hogy elgondolkozzam ezeken a dolgokon. Remélem, hogy ezeket az én javaslataimat több megértéssel fogják most fogadni, mint ahogyan én fogadtam 1859 májusában Mme N .. javaslatát !

Következésképpen, szükség van önkéntes, szorgalmas, képzett és szakavatott ápolónőkre, akiket a hadban álló seregek vezetői elfogadnak és méltányolnak, sőt támogatnak is feladatuk elvégzésében. A katonai kötőhelyek személyzete soha nem elegendő és akkor is kevés volna, ha kétszer vagy háromszor annyian volnának. Elkerülhetetlen, hogy a közönséghez forduljanak, erre eddig is, ezután is rákényszerülnek, mert csak a lakosság segítségével remélhetik, hogy elérik a célt. Felhívást, kérést kell tehát intézni minden ország népéhez, minden rendű és rangú emberhez, a világ hatalmasaihoz és a legegyszerűbb kézművesekhez, mert ki így, ki úgy mindenki a maga módján és a maga ereje szerint, valamennyire hozzájárulhat a jó ügyhöz. Szóljon ez a felhívás a férfiaknak és a nőknek, a trón lábánál ülő hercegnőnek és a szegény árva szolgálóleánynak, vagy a világban egyedülálló szegény özvegyasszonynak, ha az utolsó erejével embertársa szenvedését akarja enyhíteni. Szóljon a tábornoknak és az altisztnek, az emberbarátnak és az írónak, aki dolgozószobája mélyén tehetségét fordítja az egész emberiséget érintő ügyre írásai útján. Mert az egész emberiség, minden nép, minden táj, minden család érintve van, senki sem mondhatja, hogy biztonságban érzi magát, őt nem érheti a háború szele.

Amikor egy osztrák és egy francia tábornok együtt ült Solferino után a porosz király vendégszerető asztalánál és jó barátként beszélgettek, miért is nem vizsgálták és vitatták meg együtt ezt az érdeklődésükre és figyelmükre méltó kérdést?

Milyen jó volna, ha rendkívüli alkalmakkor, mint amilyen Kölnben vagy Chalonsban a különböző nemzetiségű legnagyobb hadvezérek találkozója, fel-

használnák az alkalmat és a kongresszuson megfogalmaznák azokat a nemzetközi, alkotmányos és szent elveket, amelyeket aztán elfogadva és ratifikálva, meg lehetne alapítani a Sebesülteket Segítő Egyesületeket Európa különböző országaiban. Annál is fontosabb a megegyezés és a szabályok előzetes lefektetése, mert ha megkezdődtek az ellenségeskedések, akkor a szemben álló felek már elfogultak és nem úgy kezelik ezeket a kérdéseket, ahogyan egyedül helyes.*

*A tudósok, jogtudósok, agronómusok, statisztikusok, közgazdászok össze szoktak jönni kongresszusokon, hogy ennél kevésbé jelentős kérdéseket megvitassanak, és vannak nemzetközi társaságok is, amelyek iparral, közjóléttel, jótékonyssággal foglalkoznak.

Az emberiesség és a civilizáció parancsolóan követeli a fentiek végrehajtását. Ez is olyan feladat, amelyhez minden befolyásos ember részvétele és minden jóakarató embernek a szándéka szükséges. Melyik uralkodó, melyik hatalmasság tagadná meg támogatását egy ilyen egyesülettől, melyik ne örülne annak, hogy hadseregeinek tagjai nyugodtak lehetnek, ha megsebesülnének, azonnali, megfelelő segítséget fognak kapni! Melyik állam ne adna támogatást azoknak, akik ily módon igyekeznek polgárai életét óvni! A katonaság, amely hazáját védi, vagy szolgálja, megérdemli a haza minden gondoskodását. Minden tiszt, minden tábournok, aki katonáit úgyszólván fiainak tekinti, szívesen támogatja az ilyen ápolók tevékenységét. Minden hadbiztos, minden katonai főorvos hálával fogadná, ha egy sereg intelligens ember jelentkezne, hogy vezetésük alatt együttműködjön.*

*Ezekkel a tervbe vett egyesületekkel elkerülhető volna mindennemű pazarlás, vagy a javak és segélyadományok nem eléggé átgondolt szétosztása. A krími hadjáratban például az történt, hogy Szentpétervárról az orosz nők jelentős mennyiségű tépést indítottak a hadszínterre. De ezek a bálák nem a kórházakba érkeztek, ahová szánták őket, hanem a papírgyárakba, amelyek saját céljaikra fel is használták a rongyokat.

Ebben a mai korban, amikor annyit beszélnek haladásról és civilizációról, és amikor nyilvánvaló, hogy a háborúk nem lesznek mindörökké elkerülhetőek, ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy legalább a háború borzalmait enyhítsük, ha meg nem is előzhetjük. És nemcsak a csatatereken van szükség a segítségre, hanem elsősorban a kórházakban, azokban a hetekben, amelyeket a szerencsétlen sebesültek olyan végtelen hosszúnak és keservesnek éreznek.

Ennek az ügynek a valóra váltása néhány embertől igen nagy odaadást követel, de az bizonyos, hogy pénzben nem lenne hiány. A bizottságok felállításához csak egy kis jóindulat szükséges néhány köztisztviselőben álló ember részéről, és némi kitartás, de tőlük nem várunk különlegesen nagy odaadást. Ki kell alakítani a kereteket, egyelőre latens formában; egyfajta vezérkart, amely néhány nagylelkű emberbarátból áll. Ők tette készen állnának és együtt maradnának, de béke idején többé-kevésbé tétlenül. A különböző vidékeken és közsé-

gekben alakult bizottságok egymástól függetlenek volnának, de egy esetleges háborúban képesek volnának kommunikálni és együttműködni. Háború idején mindenki önként ajánlana fel kisebb-nagyobb adományokat a bizottságok felhívására. A lakosság nem részvétlen vagy közönyös, amikor az ország fiai harcolnak, hiszen a csatában ontott vér ugyanaz, mint ami az egész nemzet ereiben folyik. Ilyen nehézségek tehát nem fogják akadályozni a kezdeményezés végrehajtását. A nehézségeket nem az anyagiak okozzák, minden csak a jó előkészítésen, a jó szervezésen, az egyesületek felállításán múlik.*

Lehet, hogy azok az iszonyú pusztító fegyverek, amelyekkel a népek ma már rendelkeznek meg fogják rövidíteni a háborúkat, de az is bizonyos, hogy a csaták ezektől csak még gyilkosabbak lesznek. Ebben a mi századunkban, ahol a váratlanok olyan nagy szerepe van, nem fordulhat-e elő, hogy akár egyik, akár másik oldalon hirtelen és a legváratlanabb módon kirobbantják a háborút? Már ezek a megfontolások is elegendőek ahhoz, nagyon is elegendőek, hogy ne engedjük, hogy a baj váratlanul érjen bennünket.

Elhangzott ez a felhívás és Európa több országából a rokonszenv és megértés számos tanújele érkezett művem megjelenése után hozzám. A legkülönbözőbb rangú emberek, civilek és katonák jelentkeztek a szerzőnél, aki mindinkább meg van győződve arról, hogy ezeket az egyesületeket létre kell és létre lehet hozni.

*1862. október 19-én a tiszteletreméltó Dufour tábornok ezt írta nekem: „Ilyen szívbemarkoló példákkal, mint amelyeneket Ön sorolt fel a könyvében, kell megmutatni, hogy a harctéri dicsőség mennyi szenvedésbe, mennyi könnybe kerül. Túlságosan is hajlanak arra az emberek, hogy a háborúnak csak a csillogó oldalát nézzék és a szomorú következmények előtt szemet hunyjanak.” És a Helvét Szövetség kiváló vezérlő tábornoka még hozzátette: „Igen helyes felhívni a figyelmet az ilyen emberbaráti szempontra, és erre az Ön könyve rendkívül alkalmas. Ha minden ország emberbarátaai figyelmesen és mélyen vizsgálódnak az Ön könyve nyomán, eljuthatnak a megoldáshoz.”